

Mâtürîdî ve Râzî'ye Göre Haşr Sûresi'nin Son Âyetlerinde el-Esmâü'l-Hüsnâ ve Allah Tasavvuru Sorunu

The Problem Imagination of Allah and Al-Asma Al-Husna in the Last Verses of Al-Hashr Surah According to Maturidi and Razi

Osman ORAL^a

^aKelâm ve
İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi ABD,
Emekli Öğretim Üyesi,
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Yozgat, TÜRKİYE

Received: 23 Nov 2017
Received in revised form: 11 Jan 2018
Accepted: 15 Jan 2018
Available online: 13 Dec 2019

Correspondence:
Osman ORAL
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Kelâm ve
İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi ABD,
Emekli Öğretim Üyesi, Yozgat,
TÜRKİYE/TURKEY
osman-oral@hotmail.com

ÖZ Allah'ın en güzel isimleri yani "el-Esmâü'l-Hüsnâ"; Allah-âlem ilişkisine ışık tutması, zihinlerde doğru Allah tasavvuru oluşturması açısından önemlidir. Haşr Sûresi'nin son üç âyetinde "En güzel isimler Allah'ındır" denilerek; Allah, Huve, Âlimu'l-ğaybi ve ş-şehâdeh. er-Rahmân, er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Hâlık, el-Bârî', el-Musavvir ve el-Hakîm gibi Allah'ın en güzel isimleri sıralanır. Allah'ın birliğini, yüceliğini, sonsuz azâmet ve merhametini bildiren bu isimler, insan zihni ve kalbine tevhid akidesini ve Allah sevgisini yerleştirmek amacını da gütmektedir. Zihin ve gönülde doğru, isabetli bir Allah tasavvurunun oluşması ve kulun vazifelerini ifa etmede Allah'ın en güzel isimlerinin doğru biçimde bilinmesinin de önemi vardır. Hz. Peygamber de (s.a.s.) sabah akşam bu âyetlerin okunmasını tavsiye etmektedir. Bu makalede büyük düşünür ve âlim Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) ile kelâm ve felsefe âlimi Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210)'nin Haşr Sûresi'nin son üç âyetinde el-Esmâü'l-Hüsnâ ve Allah tasavvuru sorunu hakkında görüşleri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Haşr sûresi; el-Esmâü'l-Hüsnâ; Allah tasavvuru; Mâtürîdî; Fahreddin Râzî

ABSTRACT Allah's most beautiful names so "al-Asma al-Husna", God-world relationship to shed light are important for the perception of God right in their minds. The last three of the period's Hashr Surah verses "To Him belong the Most Beautiful/the Best Names" is called; Allah, Huwa (He), Who knows (all things) both secret and open, Most Gracious, Most Merciful, the Sovereign, the Holy One, the Source of Peace (and Perfection), the Guardian of Faith, the Preserver of Safety, the Exalted in Might, the Irresistible, the justly Proud. Glory to Allah! (High is He), the Creator, the Inventor of all things, the Fashioner and the Wise as such, the beautiful names of Allah are sorted. The oneness of God, the glory, the greatness and infinite mercy that these names, into the human mind and heart, the love of God pursues the aim to place the belief of monotheism (tawhid). Mind and in your heart is true, accurate, formation of the conception of a God and in the servant to perform the duties of Allah's most beautiful names to make known the importance of in the correct manner. The prophet in the morning and in the evening, recommends the reading of these verses. This article opinions are examined, about the problem the imagination of Allah and al-Asma al-Husna in the last three verses of al-Hashr Surah, of Islamic scholar and thinker Abu Mansur al-Maturidi (death: 333/944) and a scholar of theology and philosophy Fahreddin al-Razi (death: 606/1210).

Keywords: Al-Hashr (the banishment or the gathering) surah; al-Asma al-Husna; imagination of Allah; al-Maturidi; al-Razi

Kur'ân'da "الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى/el-Esmâü'l-Hüsnâ"; en güzel isimlerin Allah'ın olduğu bildirilir.¹ İsm-in çoğulu olan esmâ ile "güzel" mânâsında sıfat veya "en güzel" anlamında ism-i tafdîl hüsnâ kelimesinden oluşan

“el-Esmâü'l-Hüsnâ”, Allah’a nispet edilen isimleri ifade eder.² Kelâmî literâtürde lafza-i celâl; Allah kelimesi dışında O’nun zâtına nisbet edilen diğer isimler ile O’nun yaratıklara benzeyip benzemediği (isim-müsemmâ) problemi ortaya çıkmış ve tartışılmıştır. İsim bir hakikate delâlet eden mutlak lafız, müsemmâ bu hakikatin kendisini oluşturan şey, tesmiye ise isim ile müsemmâ arasındaki irtibatı sağlayan mânâdır.³

Kelâmcılar, isim-müsemmâ konusuna isimlerle, adlandırdıkları varlıklar arasında nasıl bir ilişkinin kurulabileceği açısından yaklaşmışlar; ilâhî isim ve sıfatların Allah’ın zâtının aynı veya gayri oluşunu belirlemek için bu hususu incelemişlerdir.⁴ Mezheplerin kendi aralarında da bazı farklılıklar bulunmakla birlikte Cehmiyye,⁵ Mu’tezile ve Şîî kelâmcıları ismin müsemmâdan ayrı olduğunu söylerken, Ehl-i Sünnet âlimleri bu ikisinin aynı olduğunu benimserler.⁶ İtikadî meselelerin yorumunda akla ve irâdeye öncelik veren kelâm ekolü Mu’tezile’yi böyle düşünmeye sevk eden, isimle müsemmânın aynı olması halinde birden fazla kadîm varlığın yani “Teaddüd-i Kudemâ” oluşabileceği endişesidir.⁷

Bunun yersiz olduğu kanaatinde olan “Mâtürîdiyye” ekolünün kurucu ismi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)’ye göre, Allah kendini tesmiye ettiği isimlerle gerçek mânâda isimlendirilmiş, zâtını nitelediği sıfatlarla da aynı şekilde vasıflandırılmıştır.⁸ Yine O, Allah’ı Esmâü'l-Hüsnâ’daki isimlerle isimlendirme ve vasıflandırmanın naklî ve aklî delillerle sabit olduğunu da söyler.⁹ İlâhî isim ve sıfatlar Allah’ı tanımanın tek yoludur. Duyulur âlemde isim ve sıfatlardan soyutlanmış varlıkların zâtına delâlet edecek başka bir şey yoktur ve bunlardan soyutlanmış bir varlık ispatlanamaz. Kelâmcılar Kur’ân’da geçen Allah’ın zâtına nispet edilen mânâları yani Allah’ın isimlerini de sıfatları olarak anladıkları görülür.¹⁰ Yüce Allah da ancak isim ve sıfatlar yoluyla tanınabilir.¹¹ Bu sebeple âyet ve hadislerde mânâ bakımından birbirinden farklı isimlerle Allah tanıtılır.¹² Mâtürîdî’ye göre insana verilmiş olan bütün duygular ve imkânlar, Allah’ın isim ve sıfatlarını tanımak ve idrâk için olmalıdır. Âlem içerisinde bir âlem olarak kabul edilen insanın evrendeki konumu, akıl, duyu, kalp, sezgi gibi tüm özelliklerini kullanarak doğruyu ve hakikati, iyi ve güzel olanı araştırmak, keşfetmek, yorumlamak ve iyiyi, güzeli ve doğruyu tercih etmektir.¹³ Aklını kullanıp istidlâl yapma yeteneğine sahip olan insan, kâinattaki hikmetlerin ve yaratıcıyı kanıtlayan delilleri bilmesi ve idrâkiyle mükelleftir. Şâyet gönül, göz, kulak gibi verilen organlar ilim ve hikmet için gayret göstermez abes işlerle uğraşırlarsa sorumlu olurlar.¹⁴ Kur’ân’da, varlıkların nasıl yaratıldığından çok niçin yaratıldığına, vazifelerine ve yaratılış hikmetlerine dikkat çekilir, böylelikle Yaratıcının varlığına isim ve sıfatlarına işaretler çıkarılması istenir.¹⁵ İnsanın varoluş hikmeti her şeyden önce imtihan dünyasında Rabbini isim ve sıfatlarıyla tanıma ve O’na kul olmaktan geçer.¹⁶

² İbn Manzûr, “hsn” mad., *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 1994; Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c.11, s. 404.

³ Bkz. İlyas Çelebi, “Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemmâ Meselesi”, *İlam Araştırma Dergisi*, 1998, c. 3, sayı: 1, s. 103 vd.

⁴ Sadeddin Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, (thk. Abdurrahman Umeyre-Salih Musa Şeref), Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1998, 4/337-338; S.Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevakîf*, (trc. Ömer Türker), TYEK. Yay., İstanbul, 2015, 3/360 vd.

⁵ Cehmiyye; Cehm b. Safvan’ın (ö.128/745) itikadî görüşlerinden oluşan mezhebe ve bu görüşleri benimseyenlere verilen isimdir. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul, 2010, “Cehmiyye” mad, s.58.

⁶ Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4/341-342.

⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid*, (thk. İbrahim Medkur), Kahire, 1957-1969, 5/173-185; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (çev. İlyas Çelebi), TYEK. Yay., İstanbul, 2013, 1/468-469.

⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.81.

⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, 70.

¹⁰ Bkz. Selim Özarslan, *İslâm İnanç Esasları*, Nobel Akademik Yay., Ankara, 2015, s. 59; Mevlüt Özler, *İlâhî İsim ve Sıfatlar, Kelâm El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2015, s.230.

¹¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, neşr. Bekir Topaloğlu-M.Aruç, İSAM Yay., Ankara, 2005, s.126; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, (İlmi Kont. Bekir Topaloğlu), Mizân Yay, İstanbul, 2005, 5/52; 6/297; 15/99.

¹² Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 100.

¹³ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 6, 231-2.

¹⁴ Bkz. İsrâ, 17/32; Müлк, 67/23; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/274-275; 15/316-319.

¹⁵ Bkz. Kâf, 50/6-10, Nahl, 16/11-14.

¹⁶ Bkz. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, (thk. M.Basellum), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2005, 6/473; Osman Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Ün. SBE., Kayseri 2014.s.12 vd.

İsim ve sıfatların doğru ve tutarlı bir ulûhiyet tasavvuru açısından önemine işâret eden Mâtürîdî'ye göre Allah'a verilen isim ve sıfatları diğer birçok varlığa da verilir. Peki, bu durum Allah ile diğer varlıklar arasında bir benzerlik doğuramaz mı? Mâtürîdî'ye göre hayır, doğuramaz. Çünkü duyulur âlemdeki her türlü zıt varlık ancak "isim" sayesinde algılanabilir. Hayat-ölüm, nur-zulmet, hayır-şer ve imân-küfür gibi. Salt adlandırmayla benzerlik gerçekleşseydi bunlar arasındaki farkı ayıramazdık. Bunların hepsi de varlıklara ad olma bakımından aynıdır. Gerçek bir benzeşme ancak iki şey arasındaki cevher, sıfat veya hacim (had) açısından ortak bir noktada birleşmeyle oluşabilir.¹⁷ Ne kadar ortak ad ve nitelemeler kullanılırsa kullanılsın Yaratıcı ile yaratılmış varlıklar arasında böylesine tüm yönleriyle uyumlu bir benzerliğin kurulamayacağı açıktır.¹⁸ Mâtürîdî konuyu, bir de benzetmenin insan zihninde nasıl oluştuğunu çözümlenerek ele alır. İnsan zihninde oluşan iki şey arasındaki benzerlik sadece dilin ifadesiyle oluşmaz, bilakis iki varlık ve iki fiil arasındaki benzerliği zihnimizin bilmiş olmasıyla oluşur. İsimlendirme sırasında zihin önsel bilgilere başvurarak aradaki benzerlik bağlantısını kurar. Bu nedenle, iki şey arasında bilinen bir isim benzerliği olmasa bile, zihnin anlatılan yapısı dolayısıyla yine de önsel bilgilere dayanarak onlar arasında benzerlik kurması gerçekleşirdi. Vahdâniyet ilkesi doğrultusunda, Allah ile diğer varlıklar arasında böyle bir benzerlik kurulamayacağına göre, salt adlandırmaya dayalı benzerlik varsayımı hiçbir gerçeklik taşımaz.¹⁹ Bazılarının yaratılmış varlıklarla benzeşme endişesiyle Allah'a isim ve sıfat vermekten kaçındıklarını söyleyen Mâtürîdî, bu endişenin yersiz olduğunu belirtir ve şöyle der:

*"Yaratıcı'nın; Allah, Rahmân gibi zatî isimleri, yine eşyayı bilmek ve onlara güç yetirmek gibi zatî sıfatları vardır. O'na isim ve sıfat vermemiz mecburen gücümüzün yettiği ve ifâdemizin ulaşabildiği şekildedir. Çünkü bu niteleme ve isimlendirme ancak duyulur varlıklardaki yöntemle mümkündür. Bu ise duyulur varlıkların bilgisi yoluyla elde edildiği için ifâdede benzeşmeyi gerektirmektedir. Fakat zarûret bizi duyulur âlemdeki mânâları nefyetmeye mecbur etmiştir. Biz O'nu zorunlu olarak söylediğim şekilde isimlendiriyoruz. Eğer gücümüz başka bir varlığın isimlendirilmediği isim ve nitelemelere yetseydi O'nu öyle niteler ve adlandırırız"*²⁰

İsim ve sıfatlarla yaratıcının zâtı arasındaki ilişkiye de işâret eden Mâtürîdî, isim ve sıfatların zâtının *ne aynı ne de gayrı* olarak kabul eder.²¹ "Zâtının aynı değildir" demek onların zihinde O'nun zâtından ayrı olarak, birer mefhum şeklinde ayrı varlıklar olmamasını dile getirir. "Gayrı değildir" ibaresi ise, bunların gerçek dünyada zâtından ayrı müstakîl birer varlık olarak düşünülmelemlerinin imkânsızlığını ifade ettiği söylenebilir.²²

Görüşlerini incelediğimiz diğer bir âlim Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)'ye göre dört âyette²³ Esmâü'l-Hüsna yani Allah'ın en güzel isimleri olduğu belirtilir. Çünkü isimler, mânâlara delâlet eden lafızlardır. İsim, müsemmânın alâmeti ve onu bildiren şeydir. İsimler ancak, ifade ettikleri mânâ ve mefhumlar güzel olursa, güzel olurlar. Allah hakkında "güzellik", O'nun kemâl ve celâl sıfatlarının zikredilmesidir. İsimlerin çokluğu da müsemmânın (isim sahibi varlığın) şerefine delâlet etmektedir. Her şeyin bir ismi vardır. Buna göre ismin kendisi, müsemmânın kendisine delildir. İsmın hareketleri ve diğer halleri, müsemmânın hallerini gösterir.²⁴ "En güzel isimler Allah'ındır"²⁵ beyanı Râzî'ye göre Mu'tezile ve

¹⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 150.

¹⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 194.

¹⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 46.

²⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 147.

²¹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 86, 90, 101.

²² Bkz. Sadeddin Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, (haz. S. Uludağ), Dergah Yay., 6. Basım, İstanbul, 2013, s.134-5.

²³ A'râf, 7/180; İsrâ, 17/110; Tâhâ, 20/8; Haşr, 59/24.

²⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1981, 22/70-71.

Şiâ'nın aksine ismin, müsemâmân yani ismin ad olduğu varlıktan başka olduğuna delâlet eder. Hem "*En güzel isimler Allah'ındır*" sözü, bu isimlerin Allah'a ait olduğunu söylemeyi de gerektirir. Râzî'de "*En güzel isimler, Allah'ındır*" denilmesi bu fikrin güzel ve yerinde olduğunu da ispatlar.²⁶ Allah'ın isimleri pek çoktur. Âyetteki "isimler" kelimesi de çoğuldur. Halbûki çoğul kelime, üç ve üçten fazla olan şeyleri ifâde eder. Allah'ın isminin pek çok olduğu sabittir. Allah'ın ise tek olduğunda da şüphe yoktur. Dolayısıyla ismin, müsemâmân aynı olduğuna da kesinlikle hükmetmek gerekir.²⁷

Râzî'ye göre Allah'ın sonsuz ve sınırsız isimleri vardır. O'nun makdûrâtı sınırsızdır. Allah'ın zâtının kühünü kavramaya imkân olmayıp, O ancak, filleri ile bilinebildiği için, O'nun mahlûkatındaki (fillerindeki) hikmetinin sırlarına kim daha çok vâkıf olursa, o, Allah'ın isimlerini daha çok bilir. Bu konu, sahili, ucu bucağı olmayan bir okyanus gibi olduğu için, aynı şekilde Allah'ın güzel isimlerini bilmenin de bir sınırı yoktur.²⁸

Râzî Allah'ın isimlerinin sayısı konusunda şöyle der: "Allah'ın dört bin ismi vardır. Binini sadece Kendisi bilir. Binini; Kendisi ve melekler bilir. Binini; Kendisi, melekler ve nebiler bilir. Dördüncü bine gelince onu mü'minler bilebilirler. Bunlardan üç yüzü Tevrat'ta üç yüzü İncil'de, üç yüzü Zebur'da, yüzü de Kur'ân'dadır. Bu yüzün doksan dokuzu açıktır,²⁹ aşikârdır, birisi ise gizli ve saklıdır. Bunları kim zikrederek sayar vird edinirse, cennete girer."³⁰ Sayıları ne kadar olursa olsun, Allah'ın bu isimleri O'nun sıfatlarına delâlet eder. Çünkü Esmâü'l-Hüsna diye adlandırılan bu kelimeler belli mânâlar taşıyan köklerden türemişlerdir. O halde Kur'ân ve hadiste mevcut olan Allah'ın isimlerinin her biri, O'nun sıfatlarından birine delâlet etmektedir. Allah'ın sıfatları da O'nun isimlerinden alınmıştır.³¹

Râzî'ye göre Allah'ın bu isimleri, zâtları gereği güzel değildir. Çünkü bunlar birtakım lafız ve seslerdir. Bunların güzel oluşları, mânâlarının güzelliğinden dolayıdır. Sonra Allah'ın isimlerinin güzel oluşu şekil ve yaratılışla alâkalı bir güzellik değildir. Çünkü bütün bunlar cisim olmayan (Allah) hakkında imkânsızdırlar. Tam aksine bunlar meselâ, es-Settar, el-Gaffar, er-Rahîm isimleri gibi, lütûf ve ihsan mânâsına varıp dayanan güzellikten dolayı güzeldirler. Bunlar, ihsân mânâsına delâlet ettikleri için, güzel olmuşlardır.³² Allah kendisine âit birçok isim ve sıfattan bahseder ve en güzel isim ve sıfatların kendisinin olduğunu haber verir.³³ Böylece Allah kendi varlığını, azâmet ve celâlini kullarına açıklar.³⁴

İnsan-Tanrı ilişkisi temelde tanrı tasavvuru ile mümkündür.³⁵ İnsanda bulunan ilahî lütûf ve en aziz şey olan akıl³⁶ geniş tabanlı bir bilgi, kültür, tecrübe vs. alanından beslenerek tasavvur oluşturur.³⁷ İnsan zihni, diğer aşkın ve soyut varlıklarda olduğu gibi Tanrı hakkında bilgi ve bakış açısı geliştirirken kendi bilgi kalıplarını kullanır. Tanrı ile ilgili tasavvurlar, doğal olarak bilgilerden hareketle hazırlanır ki bu

²⁵ Haşr, 59/24.

²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15/70 vd.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15/70 vd.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15/39 vd; 22/9-10, 70-71.

²⁹ Bir rivâyette Allah'ın 99 ismi olduğu belirtilir. Ebû Abdullah Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981, Daavat 68; Ebû'l-Hüseyn el-Müslim, *es-Sahih*, Çağrı, İstanbul, 1981, "Zikr", 5; Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *es-Sünen*, Çağrı yay., İstanbul, 1981, "Daavat", 87.

³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1/160; 22/9-10; *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sifât*, Mısır, 1905, s.48 vd; Bir rivâyette; "*Allah'ın güzel isimlerini kim sayarsa Cennete girer. Allah tekdir, teki sever*" Buhârî, "Daavat", 68; Müslim, "Zikr", 5; Tirmizî, "Daavat", 87 buyrulur. Haşr Sûresi'nin faziletiyle ilgili bir rivâyet de şöyledir: "Her kim sabah olduğunda Haşr Sûresi'nin son 3 âyetini okursa, Allah o kişiye akşama kadar dua ve istiğfar üzere 70 bin melek görevlendirir. Akşam okursa da böyledir. Ölüre şehitler mühürü ile mühürlenir." (Tirmizî, "Fedâilül-Kur'ân", 21-2, "Mevâkıt", 65).

³¹ Özler, *İlahî İsim ve Sıfatlar*, s. 230.

³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/9-10, 70 vd.

³³ Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 233.

³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/9-10, 70 vd.

³⁵ Veli Urhan, *İnsanın ve Tanrı'nın Kişiliği-Bilinçler Arası İlişki*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 128-9 vd.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/23.

³⁷ Abdulhamid Sinanoğlu, *Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat Yay, Ankara, 2005, s. 11.

kaçınılmaz bir durumdur. Otoriter, özgürlükçü, çatışmacı ya da barışçıl dindarlık modellerinden her birinin arkasında, farklı bir Tanrı tasavvuru yer alır.³⁸ Tevhid ilkesinin bilinmesinin ve zihinlerde Kur'an'ın arzulan şekliyle oluşması da önemlidir. İnsan tarafından kurgulanan Tanrı tasavvuru vahiyden öğrenilen ve şekillenen bir şey ile olduğu zaman İslâm'a göre bir değer ifade ettiği söylenebilir. Allah'ın sıfatlarına delâlet eden isimlerinin taksimi de şöyle yapılabilir;

1-Allah'ın zâtına delâlet eden isimler; *Zât, Şey, Mevcut* gibi.

2-Allah'ın zâtıyla kâim olan ezeli sıfatlarına delâlet eden isimler; *Hayy, Kadîr, Alîm, Mürîd, Semî, Basîr* gibi.

3-Allah'ın fiillerine yani fiili sıfatlarına delâlet eden isimler; *Hâlık, Râzık* gibi.³⁹

İsim ile müsemmanın ayrı olduğu düşüncesiyle hareket eden Mu'tezile, teşbih ve tecsim ilah tasavvurlarına karşı çıkararak Allah'ın yaratıklara benzemesi ve cisimleştirmeye neden olabilecek endişesiyle Allah'ın en özel sıfatının "kıdem" olduğunu; bu özelliğe ortak olan her şeyin Allah'a ortak olacağı kanaati taşır.⁴⁰ Yani Kadîm'i kabul eden ve Allah'ın subûti sıfatlarını nefyeden bazı İslâm filozofları -*Fârâbî* (ö. 339/950), *İbn Sînâ* (ö. 428/1037) ve *İbn Rüşd* (ö. 595/1198) gibi- ve Mu'tezile'ye göre bu isim ve sıfatların kabulü Allah'ın zatında birden fazla kadîmin varlığını gerektirir.⁴¹ Sıfatları kabul etmeyen bu tür anlayışlara "Allah'ın zâtını sıfatlarından tecrit edip Allah'ı niteliksiz bırakanlar"⁴² mânâsına "Muattıla veya ehl-i ta'til" denilmiş,⁴³ Allah-zât ve sıfat ilişkisi konusunda birçok kelâmî problem de ortaya çıkmıştır. Sıfatları kabul edip değişik yorumlayanlara hiç kabul etmeme yani ta'til denilmesi uygun olmayabilir. İslâm'ın özellikle inanç konularında niyet ve kalbin ameli esas olduğuna göre inancın yokluğunu göstermeyen farklı ifadeler itikadî bir hüküm taşımaması, bu ifadelerin sahiplerini teşbih veya ta'til ehli demenin de isabetli olmadığı söylenebilir.

Bu ve benzeri fikir ve problemler karşısında âlimler, akâid ve kelâm disiplini içerisinde, hem Allah'ı teşbih ve tecsimden uzak isim ve sıfatlarıyla tenzihî bir metotla doğru olarak tanımayı hem de ulûhiyet isim ve niteliklerini ve Allah tasavvuru açısından tevhid inancını koruma ve bunlara cevap verebilmeyi kendine amaç edinmişlerdir.⁴⁴ Bu mütekellimlerden biri "Hanefî-Mâtürîdî" adlı geleneğin önemli âlimlerinden Türk ve İslâm dünyasında büyük bir öneme hâiz olan Mâtürîdî, bir diğeri de kelâmcı filozofların ilki kabul edilen kendisinden sonraki döneme "*Felsefe ile Memzuc Kelâm Dönemi*"⁴⁵ ismi verilen Kelâm ve Felsefe âlimi Râzî'dir.⁴⁶ Râzî, kelâm ilmi için: "Konusu Allah'ın isimleri ve sıfatları, Allah'ın varlığı ve birliği yani tevhid delilleri olduğundan, ilimlerin en şerefliisidir"⁴⁷ der.

Bu çalışmanın amacı, İslâm'ın inanç sistemini rasyonel yorumlamaya tâbi tutan kelâm ve felsefe geleneğinde büyük bir öneme hâiz olan Mâtürîdî ile Râzî'nin Esmâü'l-Hüsna ve Allah tasavvuru görüşlerini Haşr Sûresi'nin son iki âyeti özelindeki kelâmî açıdan deskriptif tarzda incelemektir. Bu makalede söz

³⁸ Urhan, *age.*, s. 129.

³⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.100-1; Ebû Hamid el-Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd / İtikâdda Orta Yol*, (çev. Abdulhalık Duran), Hikmet Neşr, İstanbul, 2004, s. 201-2; Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l ilmi'l-İlâhî*, (thk. A.Hicâzî es-Sekka), Beyrut, 1987, 3/239 vd; Özler, *İlâhî İsim ve Sıfatlar*, s. 230.

⁴⁰ Kâdî, *el-Muğni*, 5/173-185; *Şerh*, 1/468-469.

⁴¹ Bkz. Ebû Nasr el-Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, (trc. Nafiz Danışman), MEB Yay., İstanbul, 1990, s. 34; *Fususü'l-Hikem*, (nşr. M.Hasan el-Yasin), Emir Matbaası, Bağdat, 1399, s.6; İbn Sîna, *Risâletü'l-Arşîyye*, (çev. A. Açıkgöçen-M.H. Kırbaçoğlu), *Risâleler*, Ankara, 2004, 51-2; Kâdî, *Şerh*, I, 468-9.

⁴² Ragıb el-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredatü'l-Fâzî'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1992, "atî" mad.

⁴³ Abdülkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-Kelâm*, (nşr. A. Guillaume), London, 1934, s. 123 vd;Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, Nun Yay., İstanbul, 1985, s.187-188.

⁴⁴ Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*, İFAV. Yay, İstanbul, 2004, s.5.

⁴⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, Damla Yay., İstanbul, 1985, s. 29; Osman Oral, *Kelâm Tarihi ve Terimleri*, Tiydem Yay., Ankara, 2014, s. 116.

⁴⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul, 1983, 3/1140-1141.

⁴⁷ Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye*, 1/37; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevakif*, 1/152.

konusu âlimlerin Haşr Sûresi'nin son âyetlerinde el-Esmâ'ül-Hüsnâ; Allah'ın en güzel isimleri ile anlatılan Allah tasavvuru ve tevhid problemi hakkında görüşleri incelenip değerlendirilmektedir.

A. ESMÂÜ'L-HÜSNÂ: ALLAH'IN EN GÜZEL İSİMLERİ

Haşr Sûresi'nde "En güzel isimler Allah'ındır"⁴⁸ denilerek; Allah, Hu, Âlimu'l-ğaybi ve'-ş-şehadeh, er-Rahmân, er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Hâlik, el-Bâri', el-Musavvir ve el-Hakîm gibi Allah'ın on yedi (17) ismi sıralanmaktadır.

A.1. KENDİSİNDEN BAŞKA HİÇBİR İLÂH OLMAYAN VARLIK: ALLAH TEÂLÂ

Haşr Sûresi'nde: "O, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah'tır"⁴⁹ âyeti ile "Allah" ismine vurgu vardır. Diğer isimlerine göre anlamı verilmeyen Allah isminin bütün ilâhî isim ve sıfatları kapsayan Yüce Zâta delâletinden dolayı âlimlerce el-Esmâ'ül-Hüsnâ'nın en büyüğü olduğu kabul edilir.⁵⁰ "O, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah'tır"⁵¹ âyetinin bu sûrede iki defa tekrarının hikmeti; Kendisinden başka ilah olmayan "Bir ve Tek" olan Allah'a vurgu yapılmasıyla tevhidin önemine de işaret edilmesidir. Huve işaret zamiri ile sonrasında gelen Allah'ın en güzel isimleriyle gerçek ve doğru Allah tasavvurunun muhtemelen bilinmesi ve idrâk edilmesi de istenmiştir.⁵² Mâtürîdî, burada Allah tasavvuru verilirken ibadet ve boyun bükmeye lâyık olan yegâne varlığa da işaret edildiğini, kendisinden başka ilâh olmayan, varlığı zorunlu ve bütün övgülere lâyık bulunan, başka varlıklara asla ad olarak verilemeyen, bütün isim ve sıfatlarıyla bilinen gerçek Allah tasavvuru anlatıldığını söyler.⁵³ Arapların her tapınılan şeye ilah dediklerini belirten Mâtürîdî'ye göre bu ilâhî beyanın anlamı şöyle olmalıdır; "İbadet edilmeye lâyık olan ve tapınılması gereken varlık ey müşrikler, sizin tapıtığınız putlar ve kutsiyet atfettiğiniz nesnelere değil, kendisinden başka ilâh bulunmayan Allah'tır."⁵⁴

Allah, yanlış ilah tasavvurlarını, "O'ndan başka bir ilâh yoktur" buyurarak mutlak tevhidi açıklamak sûretiyle gidermiştir,⁵⁵ diyen Râzî'ye göre bu ifadede ısrarla vurgulanan "vâhid", Allah'a zıfede edildiğinde, bölünmesi ve sayısının artması yani *tekessürü* mümkün olmayan bir, tek, yegâne varlık anlamını içerir. Buradaki vahid olma herhangi bir sayı dizisinin ilk basamağı anlamında bir mânâsında olmayıp; Allah'ın cüzlerden teşekkül eden birleşik yani *mürekkab* bir varlık olmadığı, eşi, benzeri ve dengi bulunmadığı anlamında vahiddir. Vâhid olan Allah, bir başkası kendisine ilave edildiğinde iki olan anlamında bir değildir. O'nun hiçbir benzeri olmamasıyla Bir ve Tek'tir. Allah bir, hep bir, dâima bir ve O, sayı üstü birdir. O, el-Vahidü'l-Ahad'dır. Yani şeriki, misli, benzeri, şekli ve zıddı olmayan, bütün ihtiyaçlardan münezzehe olandır.⁵⁶

Esmâ'ül-Hüsnâ'yı bilmenin imânın bir kısmı olduğunu belirten Râzî'ye göre Allah birdir, benzeri yoktur, süreklidir, rakibi ve dengi mevcut değildir. Aslında bu, "Hiçbir şey O'nun dengi değildir"⁵⁷

⁴⁸ Haşr, 59/24.

⁴⁹ Haşr, 59/22.

⁵⁰ Ebû Hamid el-Gazâlî, *Esmâ'ül-Hüsnâ Şerhi*, (terc. M. Ferşad), Ferşat Yay., İstanbul, 2005, s.62-3; Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât*, s.79 vd; *Mefâtihu'l-Gayb*,1/162 vd; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/360, 368.

⁵¹ Haşr, 59/22.

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/4 vd.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/152 vd.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/152.

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/4 vd.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/180.

⁵⁷ Şûrâ, 42/11.

âyetinin de yorumudur.⁵⁸ Çünkü dengi ve benzeri bulunan her şey çokluk statüsüne girer ve iki sayısı ile başlar. Zıddı bulunan her şey de yok oluş, fena statüsüne girer, çünkü rakibi onun varlığını ortadan kaldırabilir.⁵⁹ “O, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah’tır”⁶⁰ âyeti akıllarda ve gönüllerde, sadece “O, ancak O’dur!” hakikati kalır. Allah O’dur ki, o büyük arşın sahibi olan kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. Allah birdir, O’nun bir cüz’ü yoktur; O, sıfatlarında birdir, O’nun bir benzeri yoktur; O, fiillerinde birdir, O’nun ortağı yoktur.⁶¹

“Tevhid ilkesine âit ifadelerin hepsi bir iddiadan ibarettir, bu iddianın delili nedir?” sorusuna Mâtürîdî şöyle cevap verir; Bunun delilinin *birincisi*; daha önce bahsedilen şu âyetler olabilir; “*Sizin ilahınız bir tek ilahdır. O’ndan başka ilâh yoktur. O, Rahman ve Rahim’dir.*”⁶² *İkincisi*; evrenin yaratıcısını inkâr eden kimse ile önce evrenin yaratılmışlığı ve bir yaratıcıya ihtiyaç hissettirdiği hususu tartışmalıdır. Evrenin yaratılmışlığı (hâdis oluşu) kanıtlanınca yaratıcının varlığı (muhdis) ve birliği konusunda fikir yürütülür. Böylece vahid kelimesinin muhtevası sayı açısından “bir” demek olmadığı anlaşılır.⁶³ Mâtürîdî’ye göre kişinin topluluk içindeki seçkinliğini, yüceliğini ve onlara yönelik hâkimiyetini kasdetmek için “Filan, zamanının ve içinde bulunduğu topluluğun tek adamıdır” denildiği gibi Allah hakkında şöyle denilmelidir: “O, ululuk, aşkınlık ve yücelik açısından birdir.”⁶⁴ Mâtürîdî düşüncesinde buradaki birlik, Allah’ın azâmeti, büyüklüğü, kudreti ve hükümranlığı konularında olduğu gibi dengi ve karşıtı olan benzerlerden münezzeh bulunuşunu da kapsamaktadır.⁶⁵

Haşr Sûresi’nde “O, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah’tır”⁶⁶ ifâdesi, bütün övgülere lâyık Allah tasavvurunun yanında ibadet ve boyun bükmeye lâyık yegâne varlığın Allah olduğuna da işaret eder. Dolayısıyla burada İslâm’ın tevhid inancı ve düzgün Allah tasavvuru öz ve kısa bir şekilde zihinlere sunulur.⁶⁷

A.2. ALLAH’IN EN GÜZEL İSİMLERİNE İŞARET EDEN İSİM: HUVE

Haşr Sûresi’nde “(هُوَ)Huve/O, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah’tır”⁶⁸ ifadesi Mâtürîdî’ye göre Allah’ı işâret zamiri olan hû, Allah’ın zâtına raci ise Hz. Ali’nin duâsında “Ya Hu, ya men la huve illa Hu” diye zikrettiği gibi ezeli ve ebedî isimlere işaret ettiğinden Allah’ın en büyük isimlerinden biridir.⁶⁹ Hu, bütün eksikliklerden uzak olan Allah’tır. Ezeli ve ebedî, hiçbir şeye benzemeyen vahdaniyeti gerektiren O’dur. Hu özelliği ile var olan bir şey yokluğu asla kabul edemez. O halde Hu (O) Allah, es-Samed, bütün yönleriyle mutlak anlamda Vacibu’l-Vücûd olan Allah’tır.⁷⁰ Râzî’ye göre Allah’ın en şerefli ismi olan⁷¹ “Hu”, mukarrebûnun makamı olup makamların en yücесidir. Buna göre lizâtihi var olan sadece O’dur; O’nun dışındakiler mümkün varlıklardır ve yok hükmündedir.⁷²

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 7/4 vd.

⁵⁹ Ebû Hanîfe, Nu’man b. Sabit, *el-Fıkhu’l-Ekber*, (trc. Mustafa Öz), İFAV. Yay, İstanbul, 1981, s. 70.

⁶⁰ Haşr, 59/22.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/156.

⁶² Bakara, 2/163-164.

⁶³ Gazâlî, *Esmâü’l-Hüsna*, s.159; Râzî, *Levâmiu’l-Beyyinât*, s.229 vd

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/156.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 43-4.

⁶⁶ Haşr, 59/22.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/152; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 7/4 vd, 32/180.

⁶⁸ Haşr, 59/22.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 17/370 vd.

⁷⁰ İbn Sînâ, “Tefsiru Sureti İhlâs”, *Sırat-ı Müstakim*, 1326/1908, c.5, sayı:106, s.22 vd.

⁷¹ Râzî, *Levâmiu’l-Beyyinât*, s. 73 vd.

⁷² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 7/3 vd; 32/179; *Levâmiu’l-Beyyinât*, s. 73 vd.

Mâtürîdî'nin açıklamasına göre bir rivayette⁷³ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaptığı bir duâsında Allah'ın tâhir ve ve zâtına işaretle "Hu" ile tevessül ettiğinde Allah'ın duâları kabul ile mukabelede bulunacağı da bildirilir.⁷⁴ Dolayısıyla Haşr Sûresi'ndeki "Hu" ezeli ve ebedî olan, bir ve tek Allah'tır. Bu mânâda her şeyi yaratan Hu, hayata kavuşturan ve öldüren Hu, sûrekli hayat boyutlarına dönüştüren, güldüren ve ağlatan Hu gibi ezeli ve ebedî isim ve sıfatlarına O kelimesiyle âyetlerde işaret edilir. Haşr Sûresi'nde Hu ismi, sonrasında gelen Allah'ın en güzel isimlerine yani Esmâü'l-Hüsna'ya delâlet ettiğinden Allah'ın en büyük ve en şerefli isimlerinden biri kabul edilebilir.⁷⁵

A.3. GÖRÜLMİYENİ VE GÖRÜLENİ BİLEN ALLAH: ÂLİMU'L-GAYBİ VE'Ş-ŞEHÂDEH

Haşr Sûresi'nde: "*Âlimu'l-Gaybi ve'ş-Şehâdeh*" yani Allah görülmeyeni ve görüleni bilendir,⁷⁶ ismi, gayb ve şehâdet âlemini bilen Allah tasavvurunu anlatır.⁷⁷ Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın görülmeyeni ve görüleni, yaratıkların her şeyini bütün keyfiyetiyle dünya ve âhiretlerini bilmesini Allah'ın "Alîm" ismi ve "ilim" sıfatını anlatır.⁷⁸ "*O, gaybı da görülen âlemi de bilendir*"⁷⁹ ifadesi, Allah'ın mutlak ilim sıfatına göre gayb da görülen de aynı olduğunu gösterir. Burada, O'nun yarattıklarının her türlü görülen ve görülme-yen hallerini bilmesi O'nun özelliği olduğu vurgusu vardır. Allah, insanların gözlemedikleri halde özelliklerini bilmedikleri nesnelere özelliklerini bilir. Meselâ, yemekte bulunan gıdaların gücünü, su-daki gücü, göz ve kulağın mahiyetini, aklı, ruhu ve onların keyfiyetini de bilir.⁸⁰

Râzî'ye göre gayb ve şehâdetin, "gizli ve açık olan" anlamında ya da "dünya ve ahiret" anlamındadır. Allah'ın gaybı şehâdetten önce zikretmesinde aklî bir sır bulunduğunu söyleyen Râzî, gayb, ma'dûm, şehâdet ise mevcut olandır, yine gayb kullara gâib olan, şehâdet ise, onların müşâhede ettikleri şeylerdir, denildiğini de söyler.⁸¹ "*Bilineni ve bilinmeyeni (gaybı) bilen O'dur*"⁸² Allah, putperestlerin yollarının bâtil olduğunu beyan edince Allah'tan başka ibâdete müstehâk olan hiç kimse bulunmadığına delâlet eden "*Âlimu'l-Gayb ve'ş-Şehâdeh*" ismini zikreder.⁸³ Mâtürîdî, "*Gizliyi ve aşıkârı bilene döndürülecek-siniz*"⁸⁴ ifadesi, Allah'a göre görülen âlem ile görünmeyen âlem arasında fark olmadığını, O'nun mutlak ilmiyle her şeyi en ince ayrıntısına kadar bildiğini de anlatır.⁸⁵

Râzî, İbn Abbas (ö. 68/687)'in "*Gayb, insanların gizledikleri şeylerdir; şehâdet de açıkça yapıp, gizlemedikleri şeylerdir*" görüşünü nakleder. Gaybın, kalplerde meydana gelen, amelleri yapmaya veya amellerden geri durmaya sevk eden niyetler mânâsına; şehâdetin de, azaları ile yapıp ortaya koydukları ameller mânâsına olması uzak bir ihtimâl değildir. Yine Râzî, İslam filozoflarının görüşüne göre; his ve duyulara gâib olan yani hissedilemeyen-görülemeyen varlıklar, hissedilen (görülen) varlıkların illetleri (sebepleri) veya illet gibi olan şeylerdir. Bu görüşte olanlara göre, illeti bilmek, malûlû (sebebe bağlı) şeyi bilmek için bir illettir. Bundan dolayı gaybı bilme işinin, şehâdeti bilme işinden önce olmuş olması gerekir. İşte bu sebepten ötürü Kur'ân'da bu ifade ne zaman yer alsın, Âlimü'l-Gaybi ve'ş-Şehâdeh örne-

⁷³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981, "Dua", 7-9.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/94; 17/371 vd.

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/94; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/179; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 73 vd.

⁷⁶ Haşr, 59/22.

⁷⁷ Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Tefsiru'l-Esmâ ve Sıfat*, Raşit Efendi Kütüphanesi, Nr. 497, Kayseri, trs, vr. 65a.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/, 95.

⁷⁹ er-Ra'd, 13/9.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/394-395.

⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 13/34-35.

⁸² En'âm, 6/73.

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/107; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 13/34-35.

⁸⁴ Tevbe, 9/94.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/435.

ğinde olduğu gibi "gayb", şehâdetten önce gelmektedir.⁸⁶ Râzî'de malûmat yani bilinenler iki kısımdır: Ma'dûmat ve mevcûdat. Ma'dûmat, onlardan bazısının vücûd bulması imkânsız iken, bazılarının ise vücud bulması imkânsız değildir. Mevcûdat da yani var olan varlıklar iki kısımdır:

1-Yok olması imkânsız olan mevcûdat; 2-Yok olması imkânsız olmayan mevcûdat. İşte, bu dört kısımdan her birinin, kendine has hüküm ve özellikleri vardır ve hepsi de Allah'ın malûmudur, Allah gaybı da görülen âlemi de bilmektedir.⁸⁷ Alîm, ilm kökünden "*hakkiyla ve iyi bilen*",⁸⁸ "*her şeyi bilen, hiçbir şey kendisine gizli kalmayan*"dır.⁸⁹

Alîm, Allah'a nisbet edildiğinde, zaman ve mekân kaydı olmaksızın küçük büyük, gizli aşikâr her şeyi her hâdiseyi hakkiyla bilen mânâsınadır.⁹⁰ İlim de, Allah'ın zâtına nispet edilen sübûtî sıfatlar içinde yer alır ve bunların en kapsamlısını oluşturur. Allah'ın ilmini konu edinen birçok âyet, bu ilmin hiçbir sınır getirmeksizin her şeyi kuşattığını ifade etmekte,⁹¹ birçok cüz'i hadiseye de tealluk ettiğini haber vermektedir. İlk âlimlerden olan Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Allah'ın kendi ilmiyle ezelden beri âlim olduğunu, ilmin ezelden beri O'nun sıfatı olduğunu söyler ve Allah, yok olan şeyi yokluk halinde yok olarak bilir. Ve o şeyi var ettiği zaman nasıl olacağını da bilir. Var olan şeyi, varlık halinde mevcut olarak bilir. Allah, var olan şeyin nasıl yok olacağını bilir. Allah, ayakta olanı ayakta bilir, oturduğu zaman oturma halinde bilir. Allah'ın bilgisinde bir değişiklik olmaz. Allah için sonradan bir bilgi de hâsıl olmaz. Ancak sonradan kulların durumlarında değişiklik meydana gelir,⁹² diyerek konuyu açıklar. Allah'ın gaybı bilmesi her şeyi bilmesi demek olduğunu belirten Râzî, Allah'ın canlıların yaratıcısı olduğundan onları elbette bilmesi gerektiğini filozofların aksine Allah'ın tikelleri de bildiğini söyledikten sonra şöyle der:

*"Allah bilinenlerin hepsini bilendir. Çünkü O, Hayy'dır. Hayy olanın bilinenlerin her birini bilmesi imkânsız değildir. Doğrudan ya da vasıtayla bilir olmasını gerektiren Zât-ı Mahsûsa'sıdır. Böyle olunca O'nun -Zât-ı Mahsûsa'sı- bilinenlerin bir kısmının, diğer kısmından öncelikli olarak bilmesini gerektirmez. Bazısını bilmek gerekli olunca, tümünün bilinmesi de gerekir ki zaten söylenmek istenen de budur. Bilgi bir kemâl sıfat, cehâlet ise bir noksan sıfattır. Yüce Allah'ın eksikliklerden münezzehten tutulması gerekir."*⁹³

Allah, Alîm'dir, yarattığı her şeyi de ezeli ilmiyle bilir. Bilgisiz hikmet ise asla düşünülemez. Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta yani Allah'ın bilgisi dâhilinde, Levh-i Mahfuz'da olmasın.⁹⁴ "*Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur*"⁹⁵ âyeti, Allah'ın her şeyi bildiğini hiçbir şeyin O'na gizli kalmadığını ifade eder.⁹⁶ "*Biz ona şah damarından daha yakınız*"⁹⁷ âyetinin kudret, kulu her hücreğine kadar bilmesi ve hâkimiyet bakımından yakın olduğunun anlaşılması daha isabetli olsa gerektir.

⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 16/167, 194.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 19/17-8.

⁸⁸ Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul, 2010, "Alîm" mad., s.25.

⁸⁹ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât*, "ilim" mad; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "ilim" madd.

⁹⁰ Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Alîm" mad., s.25.

⁹¹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/120; Nisâ, 4/108, 126; Talâk, 65/12.

⁹² Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, s.52.

⁹³ Fahreddin er-Râzî, *Mealimu Usuli'd-Din*, (çev. Nadim Macit), İhtar Yay., Erzurum, 1996, s.51-2.

⁹⁴ En'âm, 6/59.

⁹⁵ Mücadele, 58/7.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s.110; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*, (thk. Hüseyin Atay-Ş. Ali Düzgün), DİB Yay, Ankara, 2004, I, 244.

⁹⁷ Kâf, 50/16.

Mâtürîdî de ilim sıfatını kabul etmeyen Mûtezilî ve felsefî kanaatlerin aksine burada Allah'ın "İlim" sıfatının anlatıldığı kanaatindedir.⁹⁸ Mu'tezile, "Allah ilim, kudret ve hayat ile değil, zâtıyla alîm, kadîr ve haydır" der. Bazı Mu'tezile mensupları Allah için "ilim" ve "kudret" sıfatlarını kullanmış olsalar bile, bundan "Alîm" ve "Kadîr" mânâsını kastetmezler.⁹⁹ Mu'tezile'nin sıfat anlayışı ispat ve nefyi bir arada bulundurur. Meselâ Ebû'l-Huzeyl el-Allaf (ö. 226/840) şöyle der: "*Allah ilim ile Alîm'dir ve ilim odur. O, kudret ile Kadîr'dir ve kudret odur. O, hayat ile Hay'dır ve hayat odur. Allah Alîm'dir, dediğim zaman, ona Allah'ın kendisi olan bir ilim nispet etmiş olurum; aynı zamanda ondan cehaleti de uzaklaştırmış ve olacak maluma işaret etmiş olurum. Allah Kadîr'dir, dediğim zaman, ona Allah'ın zâtından ibaret olan bir kudret nispet etmiş ve acizliği ondan uzaklaştırmış olurum; bununla aynı zamanda makdura (güç yetirilene) işaret etmiş olurum. Allah'ın hayatı vardır, dediğim zaman, Allah'ın zâtından ibaret olan hayat ispat etmiş ve ölümü ondan nefyetmiş olurum.*"¹⁰⁰

İbrahim b. Seyyar en-Nazzam (ö. 231/845) da benzeri bir açıklama getirir: "*Âlim sözünün anlamı, onun zâtını ispat edip, cehaleti ondan nefyettir.*"¹⁰¹ Bunun yanında Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864) gibi Mu'tezile içerisinde Allah'ın zâtından ayrı olarak İlim, Kudret, Hayat ve Sem'i gibi sıfatları asla kabul etmeyenler de vardır. Meselâ o, şöyle der: "*O, Alîm, Kadîr ve Hay'dır. Onun için İlim, Kudret, Hayat, Sem'i ve Basar ispat edemem. Şöyle diyorum: o Alîm'dir, fakat ilimle değil; Kadîr'dir, fakat kudretle değil; Hay'dır fakat hayat ile değil; Semi'dir fakat sem'i ile değil.*"¹⁰²

Bu görüş daha sonraları kabul görmüş, Allah'ın zâtî sıfatları olarak ism-i fail formundaki, Alîm, Kadîr, Hayy, Mevcut, Semi', Basîr sıfatları kabul edilmiş, fakat İlim, Kudret, Hayat, Sem'i ve Basar gibi sıfatlar kabul edilmemiştir.¹⁰³

Allah kendisini Hayy, Alîm ve Kadîr, işiten ve gören olarak tanıtmıştır. Arap dilinde bu kelimeler belirli mânâlardan türemiş isimlerdir. Hayy, Alîm, Kadîr Semi ve Basir gibi isimlerin Allah'a nispet edilmesi, sadece Allah'ın zâtını değil, fakat aynı zamanda Hayat, İlim, Kudret, Sem'i ve Basar sıfatını da ispat etmektedir. Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi, ilmi olmayan alîmden söz etmek tenakuzdur. Çünkü ilim olmadan alîm, kudret olmadan kadîr, hayat olmadan diri olunamaz.¹⁰⁴ Ehl-i Sünnet'e göre, hayat, ilim, semi, basar, kudret gibi subûtî sıfatların kabulü, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi kadîmlerin çokluğuna (teaddüdü kudemâ) neden olmaz. Çünkü çokluk, başkalığın kapsamına girer. Hâlbuki zât ve sıfatlar arasında başkalık olmadığı gibi, sıfatlar dahi birbirine aykırı değildir. Meselâ hayat ve ilim mânâ itibarıyla farklı ise de, var olma yönünden aynıdır.¹⁰⁵ Haşr Sûresi'nde Allah'ın "Âlimu'l-Gaybi ve Ş-Şehâdeh"¹⁰⁶ ismi zikredilerek Allah'ın mutlak ilmiyle gaybı ve görünenleri bilen "Alîm" ismi ve "İlim" niteliğinin düzgün bir şekilde tasavvuru, öğrenilmesi ve idrâki istenmektedir.¹⁰⁷

A.4. SONSUZ MERHAMET, LÛTÛF VE İHSÂN SAHİBİ ALLAH: RAHMÂN VE RAHÎM

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "er-Rahmân ve er-Rahîm"¹⁰⁸ isimleri geçer. Allah'ın en güzel isimlerinden olan er-Rahmân ve er-Rahîm; sonsuz merhametiyle lûtûf ve ihsânda bulunan Allah demektir.¹⁰⁹ Allah'ın

⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/157.

⁹⁹ Abdurrahman b. Ahmet el-İci, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut, trs. s. 333-6.

¹⁰⁰ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallin*, (thk. M. Abdülhamîd), Kahire, 1969, 1/245.

¹⁰¹ Eş'arî, *Makâlât*, 1/247.

¹⁰² Eş'arî, *Makâlât*, 1/245.

¹⁰³ Kâdî, *el-Muhtasâr fi Usûli'd-Din / Mu'tezile'de Din Usûlü*, (çev. M. Memiş), İz Yay., İstanbul, 2006, s. 48.

¹⁰⁴ Ebû'l-Feth M. Abdülkerim eş-Şehristani, *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal*, Kahire, 1968, 1/50-51.

¹⁰⁵ Bkz. Neseî, *Tabsıra*, 1/244 vd. Nureddin es-Sâbüni, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din / Matürîdiyye Akaidi*, (çev. Bekir Topaloğlu), DİB Yay., Ankara, 2005, s. 76 vd.

¹⁰⁶ Haşr, 59/22.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/157.

¹⁰⁸ Haşr, 59/22.

rahmeti ve rahimiyeti mutlak tamdır ve şumüllüdür.¹¹⁰ Kur'an'da 114 defa tekrarlanan Besmelede Allah lafzı ile beraber O'nun zâtına izâfe edilen Rahmân ve Rahîm isimleri, Allah görülmeyeni ve görüleni bilen niteliği ve rahmetiyle mü'minlere dünya ve âhirette çeşitli nimetler verdiğini açıklamaktadır.¹¹¹

“Allah; Hâlık, Rahmân ve Rahîm'dir denilir, her bir isim ve sıfatla doğrudan doğruya O'nun zâtı isimlendirilir”¹¹² diyen Mâtürîdî'ye göre Rahmân ve Rahîm “rahmet” kökünden türetilmiş iki isimdir. Bu ikisi hakkında biri ötekinden daha ileri derecede olmak üzere ince, rakik, yufka diye de mânâ verilebilir. Rahmân her varlığa acıma ve merhameti ifade ederken, Rahîm daha çok mü'minlere acıma ve merhameti ifade ettiği söylenir.¹¹³ Yine Mâtürîdî'ye göre er-Rahmân ismine sadece Allah lâıyk olup başkası onunla isimlendirilemez, Rahîm ise başkasına isim olarak verilebilir. Rahmân zâtî, Rahîm ise fiilî isim olarak nitelendirilebilir. “*De ki: İster Allah deyin, ister Rahmân deyin, hangisini deseniz olur, güzel isimlerin hepsi O'nundur*”¹¹⁴ âyeti Rahmân isminin fiilî değil zâtî bir isim olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁵

Râzî'ye göre "Rahmân", kullardan bir benzerinin çıkması tasavvur olunamayan nimetler veren; "Rahîm" ise, kullardan da benzerinin çıkması düşünülebilen şeylerle nimet veren demektir. Rahmân lâfzı, Allah'a has bir isimdir. Rahîm ismi ise, hem O'na hem de başka varlıklara verilebilir. Râzî, “*Cehennem nârıyla azâb için mahlûkatı yaratan nasıl Rahmân ve Rahîm olur; kâfırde küfrü yaratıp ve bundan dolayı ona azap eden nasıl Rahmân ve Rahîm olur? İman etmeyi emredip, sonra ona hidayet etmeyip engel olan nasıl Rahmân ve Rahîm olur?*” diyerek Allah'ın Rahmân ve Rahîm olduğunu kabul etmeyen Mu'tezilî ve Kaderî görüşleri de eleştirir. Aynı şekilde; “*Nimet ve rahmet nevilerinin en büyüğü Allah'a imandır. Eğer iman Allah tarafından değil de kul tarafından yaratılmış olsaydı, Rahmân ve Rahîm isimlerinin kula verilmesi, Allah'a verilmesinden daha uygun olurdu*” diyen Cebri görüşlerin de tutarsızlığını dile getirir.¹¹⁶ Mu'tezile, küfrü ve kötülüğü Allah'ın yaratmadığı teziyle “tenzih” prensibi çerçevesinde Allah'ı kötülükleri yaratmayan Allah tasavvurunu savunurken,¹¹⁷ Cebriyye ise Allah'ın irâde ve kudretine sınırlama veya hâle gelir endişesiyle tehzih açısından insan irâde, kudretini ve sorumluluğu insandan kaldıran ilâh tasavvurunu savunur.¹¹⁸ “Bütün mevcûdat Allah'ın sınırsız rahmetiyle çepeçevre kuşatılmış, yokluktan varlık sahasına çıkışları Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın sınırsız rahmetiyle ile olmuştur” diyen Mâtürîdî, Allah'ın kendini tesmiye ettiği isimlerle gerçek mânâda isimlendirilmiş, zâtını nitelediği sıfatlarla da aynı şekilde vasıflandırıldığını belirtir.¹¹⁹ Yine O, Allah'ı Esmâü'l-Hüsnâ'daki isimlerle isimlendirme ve vasıflandırmanın naklî ve aklî delillerle sabit olduğunu da söyler.¹²⁰

Mâtürîdî ve Râzî; Rahmân lâfzı, Allah'a has bir isimdir. Rahîm ismi ise hem O'na hem de başka varlıklara verilebilir,¹²¹ kanaatindedirler. Eğer, “Buna göre Rahmân'ın ifade ettiği mânâ daha büyüktür; O halde Allah büyük olanı zikrettikten sonra, küçük olanı niye zikretmiştir?” sorusuna Râzî, şöyle cevap verir: “Çünkü büyük olandan, önemsiz ve basit şey istenmez. Allah sanki şöyle demiş olur: ‘Şayet Rahmân lâfzını zikretmekle yetinseydim. Benden utanır ve benden basit isteklerde bulunman imkânsız

¹⁰⁹ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, vr. 117a-118b; İsfahânî, *el-Müfredât*, “rhm” mad.

¹¹⁰ Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsnâ*, s.64-6; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*,1/ 170 vd.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/95.

¹¹² Mâtürîdî, *Tevhid*, s.81.

¹¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/15.

¹¹⁴ İsrâ, 17/110.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/16; 8/377-378.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1/15-16; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 114 vd.

¹¹⁷ Kâdî, *Şerh*, 2/724.

¹¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1479, 82;15, 117-118.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.81.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, 70.

¹²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/16; 8/377-378; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1/15-16.

olurdu. Ancak sen benim Rahmân olduğumu bildiğin için, benden büyük şeyler istersin; ama ben aynı zamanda Rahîm'im. O halde benden ayakkabının bağını ve tencerenin tuzu gibi küçük şeyleri de iste! Dolayısıyla Allah isminden hemen sonra rahmetini ifade eden Rahmân ve Rahîm isimlerinin gelmesi, O'nun rahmetinin sınırsızlığına da işâret etmektedir."¹²²

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "*er-Rahmân, er-Rahîm*"¹²³ isimleriyle; sonsuz merhametiyle lütûf ve ihsânda bulunan O'nun rahmetinden ümit kesilmeyen Allah tasavvuru öğretilir.¹²⁴

A.5. GÖRÜNEN VE GÖRÜNMEYEN ÂLEMLERİN SAHİBİ VE YÖNETİCİSİ: *EL-MELİK*

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "*el-Melik*"¹²⁵ ismi anlatılır. Melik olan Allah, âlemlerin rabbi, bütün canlılara rızık verendir. "Görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi" mânasındaki el-Melik ismiyle birlikte el-Hak ismi de kullanılır.¹²⁶ Mâlik ve sahip olmak, elinin altında bulundurup tek başına tasarruf etmek anlamına gelen mülk, milk, melk anlamına gelen el-Melik, görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi ve yöneticisidir.¹²⁷

Mâtürîdî'de mutlak mânada mâlik kavramı, sadece Allah'a nispet edilebilir. İnsanlar için "falan şeyin mâliki" şeklinde kayıt koymak gerekir ki Allah'a noksanlık izafe edilmesin.¹²⁸ Mâlikül-Mülk ismi, daha çok dünya hayatıyla ilgili hükümdarlığın zât-ı ilahiyeye has olduğunu ifade etmektedir. Mâtürîdî, hükümrânlığın söz konusu edildiği her yere melik denir, mâlik denmez, demektedir.¹²⁹

Râzî'ye göre "*İnsanların Melik'ine*"¹³⁰ denilerek insanların sahibinin Allah olduğu anlatılır ve el-Melik, başkalarının kendisine muhtaç olduğu, ama kendisi başkalarına muhtaç olmayan, görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi Allah demektir.¹³¹ Râzî, Allah'ın, kendisi dışında kalan her şeyin mâliki ve meliki olduğu sabit olunca, O'nun hükmünün her şeyde cari olduğu; O'nun izni ve emri olmaksızın hiç kimsenin hiçbir şeyde hükmedemeyeceği ortaya çıkmaktadır, der. "*O'nun izni olmadıkça. O'nun nezdinde şefa'at edecek kimse yoktur*"¹³² ifadesinden maksat da O'nun el-Melik ismi ve niteliğinin anlatımıdır. Yani Allah'ın her şeyin mâliki olduğu, bundan O'nun mülkünde hiç kimsenin asla bir tasarruf hakkının olmaması gerektiği ve kendisinin her şeyi bilen olup kendinden başkasının ise her şeyi bilemeyeceği anlaşılır. O'nun mülkünde, başka hiçbir kimsenin O'nun izni olmaksızın hiçbir sûrette tasarruf hakkının bulunmadığını belirtmiştir ki bu da Allah'ın, "*O, yarattıklarının önlerindeki o ve arkalarındaki (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir*"¹³³ ifadesinin de mânâsıdır.¹³⁴ Esmâül-Hüsna'da geçen el-Melik ismi; el-Ganî ve el-Kadîr isimleriyle birlikte el-Kahhâr, Mâlikül-Mülk, el-Kavî, el-Kayyûm, el-Muktedir, es-Samed ve el-Vâcid isimleriyle anlam yakınlığı içinde bulunduğu da söylenebilir.¹³⁵

¹²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1/15-16; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 114 vd.

¹²³ Haşr, 59/22.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/16; 8/ 377-378; 17/399; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1/15-16, 32/196.

¹²⁵ Haşr, 59/22.

¹²⁶ Bkz. Tâhâ, 20/114.

¹²⁷ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, vr.176a-177a; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri*, "Melik" mad.,s.212.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/94-95.

¹²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/278, 17/399.

¹³⁰ en-Nas, 114/1-6.

¹³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/196; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 130 vd.

¹³² Bakara, 2/255.

¹³³ Bakara, 2/255.

¹³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/6-7.

¹³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/278, 17/399; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/196; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 130 vd.

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "*el-Melik*"¹³⁶ ismi ile görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi ve yöneticisi yani Hayy ve Kayyûm isim ve niteliklerine sahip olduğu, tasarruf ettiği mülküne O'ndan başka hiçbir kimsenin sahip olamayacağı, yaratıp yönetmesinde asla başkasına ihtiyacı olmayan; "Bir", "Tek" ve "Samed" ilâh tasavvuru idrâklere sunulur.

A.6. HER TÜRLÜ EKSİKLİK, ÂCİZLİK, KUSUR VE AYIPTAN MÜNEZZEH ALLAH: *EL-KUDDÛS*

Haşr Sûresi'nde "el-Kuddûs"¹³⁷ ismi zikredilir. Esmâü'l-Hüsna'dan isim olan el-Kuddûs; tertemiz, pak, kusurdan arınmış, güzel ve yetkin görülmeyen her türlü nitelikten münezzeh ve mübârek Allah demektir.¹³⁸ Esmâü'l-Hüsna'dan Allah'ın, Kuddûs ismi ile yeryüzünün meliklerine benzemediği, her türlü eksiklik, âcizlik, kusur ve ayıptan uzak olduğunu da anlatılmaktadır.¹³⁹ Mâtürîdî'ye göre Zât-ı ilâhiyenin takdis yoluyla tenzih edilmesi, O'nun yetkinliğin karşıtı olan özelliklerden (nakâis) ve erdemliliğin zıddını teşkil eden özelliklerden (uyûb) uzak olması ve yüce tutulmasıdır.¹⁴⁰

Bu tenzih alanına bütün yaratılmışlık vasıfları dâhil olduğu gibi Allah'ın şeriki, benzeri, ayrıca çocukları olması vb. tevhidi bozan özellikler de dâhildir. Her türlü olumsuz tasavvurun, düşüncenin Allah'tan uzaklaştırılması ve bütün yetkin sıfatların O'na atfedilmesi yani Kuddûs Allah'ı "*Göklerde ve yerde olanların tümü O'nu tesbih etmektedir*".¹⁴¹ el-Kuddûs ismi, selbi bir isim ve sıfat olduğu söylenebilir.¹⁴²

"*Biz, seni hamdinle tesbih eder ve seni takdis ederiz*"¹⁴³ âyetinde Râzî, tesbih, Allah'ın zâtını, cisimlerin sıfatından tenzih etmek; takdis ise O'nun fiillerini zem ve sefihlik sıfatlarından tenzih etmek olduğunu belirtir. Tesbih ve takdis, Allah'ı kötü ve çirkin vasıflardan uzak tutmadır.¹⁴⁴ Takdis ve kuddûs, bereket ve huzuru da ifade eder.¹⁴⁵ Allah'ın, kötü şeylerden münezzeh olduğunu söylemenin şumulüne, zâtının, sıfatlarının, fiillerinin, isimlerinin ve hükümlerinin uzak olduğunu söyleme de girer.¹⁴⁶

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "el-Kuddûs" ismiyle kendisinin zem ve sefihlik niteliklerden uzak olduğu bildirilmekte, bütün yetkin sıfatların O'na atfedilerek her türlü olumsuzluk ve kusurdan münezzeh Allah tasavvuruna işaret edilmektedir.¹⁴⁷

A.7. VARLIKLARA ESENLİK, HUZÛR VE MUTLULUK BAHŞEDEN ALLAH: *ES-SELÂM*

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "*es-Selâm*"¹⁴⁸ ismi zikredilir. Esmâü'l-Hüsna'dan es-Selâm; her türlü eksiklik, acz ve kusurdan, yaratılmışlara özgü değişikliğe maruz kalış ve yok oluştan münezzeh bulunan; esenlik, huzûr ve mutluluk veren Yüce Allah demektir. Gerek zâtında gerek sıfatlarında gerekse fiillerinde bütünüyle eksikliklerden güvende olan Allah demektir.¹⁴⁹ Allah, es-Selâm ismi ile her türlü yaratığın sahip

¹³⁶ Haşr, 59/23.

¹³⁷ Haşr, 59/23.

¹³⁸ Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna*, s. 72-3; Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 140-1; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/370.

¹³⁹ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, vr. 159a; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri*, "Kuddûs" mad., s.190.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/95-96.

¹⁴¹ Haşr, 59/23; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/95-98.

¹⁴² Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/370.

¹⁴³ Bakara, 2/30.

¹⁴⁴ Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 140-141.

¹⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/95-96; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/206; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 140.

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/206-207; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 140-141.

¹⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/95-96; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/206; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 140.

¹⁴⁸ Haşr, 59/23.

¹⁴⁹ Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna*, s. 74-75; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/94-95; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/370.

olduğu eksiklik ve âcizlikten selâmettedir. Mahlûkâta selâmet ve esenlik bahşeder. "Selâmet veren" Allah, mü'min kullarına esenlik ve selâmet vermektedir.¹⁵⁰

Mâtürîdî'ye göre selâm, her türlü âfet, belâ ve musîbetlerden kişinin salim olmasıdır ki, bu durumu gerçek mânâda verenin Allah olmasındandır. Allah mü'minleri dünyada Rahmân, âhirette Rahîm ismiyle azaptan selâma erdiredir.¹⁵¹ Allah es-Selâm, er-Rahmân ve er-Rahîm isimleriyle kullarına imânı lutfetmiştir diyen Mâtürîdî düşüncesinde gönlünde imân olan kişi de depresyon belirtileri, karamsarlık, dalgınlık, unutkanlık, konsantrasyon güçlüğü, gerginlik, bunaltı ve endişe hali olmaz. Çünkü gönül, Allah'a imân etmekle inşirâh bulur.¹⁵² Bireyin imân etmekle, zihin ve gönlün barış ve selamete kavuşması, gönülde gerçekleşmesi ve kalbin fiili olmasını es-Selâm ismine işâret ettiğini söyleyen¹⁵³ Râzî, âyetteki "es-Selam" ile ilgili iki izah tarzı getirir:

1) Bu, "selâmet ve esenlik" anlamında, "Darü's-selâm: esenlik yurdu" ve "selâmün aleyküm: selâmet üzerinize olsun" ifâdesi de bu anlamdadır. Allah, bütün noksanlıklardan en mükemmel mânâda uzak olmasından dolayı, es-Selam ile nitelenmiştir. Râzî'nin düşüncesinde el-Kuddûs ile es-Selâm arasında bir fark kalmaz. Allah'ın el-Kuddûs oluşu, geçmişte ve halde, bütün kusurlardan münezze ve berî olduğuna bir işarettir. es-Selâm oluşu ise, gelecekte de hiçbir kusur ve noksanlığın O'na arız olmayacağına işarettir. Çünkü kendisine bir kusur arız olan kimsenin, selâmet ve esenliği zâil olur, artık o "es-Selâm" olarak kalmaz.

2) Allah, "selâmeti veren ve sağlayan, güvenlik veren" anlamında es-Selâm'dır. Râzî'ye göre Allah mü'minleri gönlünü inşirahla huzur ve mutlulukla yaşatmakla, âhirette Darü's-Selam'a yani cennete ulaştırmakla es-Selâm'dır. Zât-ı ilâhiyyenin yetkinliğin karşıtı olan özelliklerden (nakais) ve erdemliliğin zıddını teşkil eden özelliklerden (uyûb) uzak olması ve yüce tutulmasıdır.¹⁵⁴

"*Rahîm Rablerinden bir de sözlü selâm vardır*"¹⁵⁵ âyetinin tefsirinde Râzî, Allah'ın mü'min kullarına, nebilerine lütufta bulunduğu gibi lütfetmiş olduğunu beyân ederek es-Selâm ismiyle, güven, mutluluk ve huzurun devamında kendisine güvenilmesidir. Râzî'nin düşüncesinde bu izah, rivâyetlerin delâlet etmediği yeni ve orjinal bir izahıdır. Diğer bir yorumla da Râzî, "Rabb'den selâm" ifadesinin takdiri, "selâmün aleyküm" şeklindedir. Çünkü bu, bir tür "iltifat" olmuş olur. Allah, "Onlara şunlar şunlar vardır" demiş, sonra da "Sizlere selâm olsun" diyerek değer vermekte ve iltifat etmektedir.¹⁵⁶

Mâtürîdî'ye göre de bu âyet,¹⁵⁷ dünya hayatında sıkıntı ve dertlere, Allah'ın emir ve yasaklarına sabretme ve verilen nimetlere şükretmeye karşılık "Oraya emniyet ve selâmetle girin"¹⁵⁸ denilerek Allah'ın es-Selâm ismiyle tecelli etmesi, güven, huzur ve mutlulukla Cennete girmelerini lütfetmesini anlatır.¹⁵⁹

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "es-Selâm"¹⁶⁰ ismiyle her türlü eksiklik, acziyet ve kusurdan münezze olmasının yanında kullarına huzur ve mutluluk verenin Allah olduğu bildirilir. es-Selâm Allah, yani selâmet veren Allah mü'min kullarına esenlik ve selâmet vermektedir.

¹⁵⁰ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, vr.119b-121b; Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna*, s. 74-5; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "selâm" mad., s.274.

¹⁵¹ Haşr, 59/23; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/95-96.

¹⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17/254.

¹⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/27 vd; *Mealim*, s.124.

¹⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294; *Levâmiu'l-Beyyânât*, s. 141-2.

¹⁵⁵ Yâsîn, 36/58.

¹⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/94-95.

¹⁵⁷ Yâsîn, 36/58.

¹⁵⁸ Hicr, 15/46.

¹⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 12/97-98.

¹⁶⁰ Haşr, 59/23.

A.8. KULLARINA GÜVEN VEREN, HER TÜRLÜ ENDİŞELERİ GİDEREN ALLAH: *EL-MÜ'MİN*

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "el-Mü'min"¹⁶¹ ismi zikredilir. Esmâü'l-Hüsnâ'dan el-Mü'min; tasdik eden, başkalarının güvenli olmasını sağlayan, vaadine güvenilen, kendisine inananları dünya ve âhirette sıkıntı ve endişelerden koruyan Allah demektir.¹⁶² Allah, haber verdiği hususlarda kendisini tasdik edendir. Örneğin, Allah birliğini haber vermiş ve "Allah kendisinden başka ilâh olmadığına şahitlik eder"¹⁶³ sözünde kendi haberini tasdik eden demektir.¹⁶⁴ Mâtürîdî'ye göre kelimenin özünde gönülden tasdik olan el-Mü'min, gönülden samimiyetle inanan kullarına güven vermesi, çeşitli endişelerden dünya ve âhirette koruması anlamındadır. Mü'minlerin Allah'ın azabından dünya ve âhirette emin bulunmasıdır.¹⁶⁵ "*Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur*"¹⁶⁶ âyetine göre imân eden gönüller huzur ve sükûn bulur.¹⁶⁷ Allah mü'minin kalbini genişlik ve rahatlıkla, kâfirin kalbini de darlık ve sıkıntı ile nitelemektedir.¹⁶⁸ Mü'min ismiyle Allah kendisine inanan kullarına huzur, güven, emniyet ve sekînet vermektedir. Gönüli imânla güven ve selâmette olan mü'minin maddî ve manevî endişelerin giderilmesi, telaş ve heyecanın kaybolup istikrâr ve huzurun gönülde yerleşmesi, zorluklara tahammül gücünün artırılmasıdır.¹⁶⁹

"el-Mü'min", kendisine inanan mü'min kullarına güven veren, çeşitli endişelerden emin kılan, yaşama sevinci telkin eden Allah'tır. Âhirette de mü'min kullarını her türlü sıkıntı ve endişelerden koruyandır.¹⁷⁰ Allah, kendisine gönülden inanan dostlarını, azabından emin kılandır. "Onu emin kıldı, kılar; emin kılandır" denilir. Allah, "doğrulayıp tasdik eden" anlamında Mü'min'dir.¹⁷¹ Râzî'nin felsefesinde bu, ya nebilerini onlara âit mu'cizeleri izhâr etmek sûretiyle tasdik etmesi anlamında¹⁷² veya Muhammed ümmetinin, diğer peygamberlere şehâdetinde bulunarak, Allah'ın onları doğrulamasıdır. Allah "*Rasûl size şahit (ve örnek) olsun, siz de insanlara şahit olasınız*"¹⁷³ demektedir.¹⁷⁴

Mü'min kişi de diğer kişilere güven verendir. Allah, iman eden kullarına güven verdiği gibi mü'min de insanların canlarını ve mallarını emniyette hissettikleri bireydir.¹⁷⁵ Allah, yarattıklarını korkulardan emin kılmakta ve onları güven içinde imtihanlarla dolu hikmet dünyasında yaşatmaktadır. Allah dostları; O'nu sevip güvenen, O'nu yakın ve gönüldaş kabul edenlerdir.¹⁷⁶

el-Mü'min, "Allah'ın kendi birliğine şehâdet etmesi" anlamında zâtî, "kullarının imanını ve samimiyetini tasdik eden, onların sıdkını onaylayan, ayrıca mu'cize vermek suretiyle nebilerin doğruluğunu ispat eden, başkalarının güvenli olmasını sağlayan, vaadine güvenilen" mânalarındaki kullanılışlarında ise fiilî sıfatlar grubu içinde yer alabilir ve "iyilik eden, vaadini yerine getiren" mânasındaki el-Ber, "kâi-

¹⁶¹ Haşr, 59/23.

¹⁶² Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, vr.178a-b; Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsnâ*, s. 75-6; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 143-4; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/370; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Mümin" mad., s.234.

¹⁶³ Âl-i İmrân, 3/18.

¹⁶⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/370.

¹⁶⁵ Haşr, 59/23; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/96.

¹⁶⁶ Ra'd, 13/28.

¹⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/427.

¹⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/211.

¹⁶⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17/255.

¹⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 143-144.

¹⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 12/72.

¹⁷² Fahreddin er-Râzî, *en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku Bihâ*, (thk. A. Hicazi Sekka), Daru'l-Küttübü'l-Ezheriyye, Beyrut, 1986, s.111 vd.

¹⁷³ Hacc, 22/78.

¹⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294.

¹⁷⁵ Tirmîzî, "İmân", 12; Buhârî, "İmân", 4; Müslim, "İmân", 64.

¹⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294.

natın bütün işlerini gözetip yöneten” anlamındaki el-Müheymin isimleriyle anlam yakınlığı içinde bulunduğu da görülebilir.¹⁷⁷

Haşr Sûresi’nde Allah’ın “el-Mü’min”¹⁷⁸ ismiyle; kendisini tasdik eden, kullarının güvenli olmasını sağlayan, vaadine güvenilen, kendisine inananları dünya ve âhirette sıkıntı ve endişelerden koruyan, inananları güvenlikte kılan ve onları doğrulayan gibi ulûhiyyet nitelikleri anlatıldığı söylenilebilir.¹⁷⁹

A.9. GÜVENİLEN, YÖNETEN, BİLEN, ŞÂHİT, EMİN, ÂDİL, HAKÎM ALLAH: EL-MÜHEYMİN

Haşr Sûresi’nde zikredilen Esmâü’l-Hüsnâ’dan el-Müheymin; kâinatın bütün işlerini idâre eden Allah demektir.¹⁸⁰ Şahit anlamı da vardır. Allah’ın şahit olması bazen bilmesi olarak açıklanır. Bu durumda ilim sıfatı ve alim ismine döner. Bazen de sözü tasdik etmesiyle açıklanmıştır ki, bu durumda kelâmî bir sığata döner.¹⁸¹ Mâtürîdî’ye göre el-Müheymin, emin ve güvenilen demektir. Yani Allah; her söylediğine ve her yaptığına güvenilen ve asla hikmetsiz, adâletsiz iş yapmayan, zulmetmeyendir. Allah, bütün kullarını hükmü altına alan; olan biten her şeyden haberdâr olan; nebilerine gönderdiği vahyin doğruluğuna mu’cizelerle tasdik edendir. “(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab’ı (Kur’an’ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik”¹⁸² âyetinde olduğu gibi şâhit olan Allah’tır.¹⁸³

Râzî, âyetteki “el-Müheymin”¹⁸⁴ ismine müfessirlerin, “hiçbir şeyin kendisinden gizli ve saklı kalmadığı, şâhit, hazır” anlamında olduğunu söylediklerini belirtir ve şu şiirle konuyu delillendirir: “İyi bilin ki, peygamberlerinden sonra insanların en hayırlısı iyi kötü bir hususta insanları kontrol eden ve onları izleyen, Müheymin’dir.”¹⁸⁵ Allah yarattığı bütün varlıkları korumakta, her şeyin şahitliğini yapmakta, onları gözetip, muhafaza etmektedir. Bu ismin Allah’ın Hayy ve Kayyûm isimleri ile yakın kavram ilişkisi olduğu da anlaşılmaktadır.¹⁸⁶

Haşr Sûresi’nde Allah’ın “el-Müheymin”¹⁸⁷ ismiyle rızıklarını vererek mahlûkâtı üzerinde kâim ve hâkim olan yaratıkları kontrol eden Hayy ve Kayyûm olan Allah tasavvuru anlatılmaktadır.¹⁸⁸

A.10. MUTLAK DEĞERLİ, ŞEREFLİ, GÜÇLÜ VE DÂİMA ÜSTÜN, İZZET SAHİBİ ALLAH: EL-AZİZ

Haşr Sûresi’nde “el-Azîz”¹⁸⁹ ismi zikredilir. Esmâü’l-Hüsnâ’dan olan el-Azîz; mutlak sığette güç, kuvvet ve şeref sahibi, kendisine hiçbir varlığın gücünün yetmediği, aksine, dilediği her şeye gücü yeten, emir ve iradesine kâinatta bulunan hiçbir varlığın karşı koymasının mümkün olmadığı varlık demektir.¹⁹⁰

Mâtürîdî’ye göre el-Azîz, Allah’ın mutlak hâkimiyet ve üstünlüğünü de ifade eder. O hiçbir şekil ve sığette asla yenilgiye uğramayan, her şeye gücü yetendir. O, haksızlık yapılamayacak kadar güçlüdür. O en üstündür, en yücedir, şeref ve izzet sahibidir. İzzet, yegâne galip, yenilmeyen, emsâli bulunmadığı

¹⁷⁷ Bağdâdî, *Esmâ ve Sıfat*, vr. 178a-b; Gazâlî, *Esmâü’l-Hüsnâ*, s. 75-6; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 29/294; *Levâmiu’l-Beyyinât*, s. 143-144.

¹⁷⁸ Haşr, 59/23.

¹⁷⁹ Haşr, 59/23; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 15/96; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 29/294.

¹⁸⁰ Gazâlî, *Esmâü’l-Hüsnâ*, s. 78; Râzî, *Levâmiu’l-Beyyinât*, s. 145-6; Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 3/370.

¹⁸¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “Müheymin” mad., s.233.

¹⁸² Mâide, 5/48.

¹⁸³ Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 17/255.

¹⁸⁴ Haşr, 59/23.

¹⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 29/294.

¹⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 29/294.

¹⁸⁷ Haşr, 59/23.

¹⁸⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 17/255; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 29/294.

¹⁸⁹ Haşr, 59/23.

¹⁹⁰ Ebû Bekr Ahmed el-Beyhâkî, *el-Esmâ ve’s-Sıfat*, tahk. Abdullah b. Muhammed el-Haşîdî, Mektebetü’s-Sevâdî, Cidde, 1993, s. 325-327; Gazâlî, *Esmâü’l-Hüsnâ*, s. 78-80; Râzî, *Levâmiu’l-Beyyinât*, s. 147.

hâlde kendisine şiddetle ihtiyaç hissedilen, anlamındadır. Aynı zamanda bir saygı ve bağlılık sözcüğüdür. Her şeyde Azîz Allah'ın izzetinin izlerini görmek mümkündür.¹⁹¹

el-Azîz "dengi ve benzeri bulunmayan" mânâsıyla tenzîhî, "güçlü ve daîma galip olan" mânâsıyla da zâtî sıfatlar grubuna girdiği de söylenebilir. Nadiren "izzet ve kuvvet veren" (el-muiz) anlamında da kullanılır ki, bu durumda fiilî sıfatlardan sayılır. "Zayıf ve güçsüz" mânâsındaki zelilin karşıtı olan el-Azîz, Allah'ın kudret ve kuvvetinin kadîm olduğunu ve yaratıklardaki gibi değişikliğe uğramadığını da ifade ettiği söylenebilir. Âyette, el-Hakîm ismiyle beraber kullanılmıştır.¹⁹² Kur'an'da 91 yerde geçen el-Azîz, hiçbir yerde tek başına zikredilmemiş, daîma Esmâ'ül-Hüsna'dan diğer bir isimle beraber vârid olmuştur. Yani el-Azîz ismi, el-Alîm, el-Hamîd ve er-Rahîm isimleriyle birlikte lafza-i celâl yerine doğrudan zât-ı ilâhiyyenin adı olarak da kullanılmaktadır.¹⁹³ Allah hiçbir şey O'nu âciz bırakmamakla, sultanlığı ve hükümlerinde tek olmasıyla, düşmanlarından intikam almasında, yarattıklarının ihtiyaçları ve maslahatlarını bilmeye Azîzdir.¹⁹⁴ Mâtürîdî de el-Azîz'i "Yalnız O'na itaat ve ibâdetle Azîz'dir, hakkı terk ederseniz intikam almakla da Azîz'dir"¹⁹⁵ diyerek açıklar.

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın şeref verdikleri dünyada ve âhirette azizdirler, zelil kıldıkları da dünyada ve âhirette zelil olurlar.¹⁹⁶ "*Senin şânını yükseltmedik mi?*"¹⁹⁷ ifadesi, iman, izzet ve şanın kaynağı olduğu için Hz. Peygamber gibi mü'minin de aziz olduğuna işaret etmektedir. Bütün ululuk ve üstünlük makamları kendisine âit olan Allah'a imân eden insan izzet, şan ve şerefin en üst noktasına bağlanmış olur. Allah izzetin mercüdür. İzzet, şan ve şeref Allah'ın, Rasûlünün ve mü'minlerindir. Çünkü Allah dilediğini azîz eder dilediğini de zelil eder. Kişi izzeti, kendi nefisini diğerlerinden üstün görmenin bir ifadesi olarak değil sahip olduğu dinden ve temsil ettiği, inanıp bağlandığı yüce değerlerden gelen bir güç ve onurun ifadesi olarak görmelidir. İnsan, İslâm'dan ve onun kazandırdığı değerlerden uzaklaşması halinde izzetten de yoksun kalır. Üstünlük ve şeref, gönlünün içini dolduran imânından, yediği içtiği gıdasına kadar her işinde kendini gösterir. Yemesinde, içmesinde, aile ilişkilerinde, toplumda onurlu, insan gibi olmalıdır. Giyiminde, sosyal ilişkilerinde mü'min farklıdır, üstündür. Mü'min fakirlik ve darlıkta da bollukta da zenginlik içinde iken de izzetlidir. İman eden kalple imân etmeyen kalbin sahibi, ölüyle diri arasındaki fark kadar büyük bir farkı yansıtır.¹⁹⁸

Râzî'ye göre "el-Azîz", ya "nazîri, benzeri bulunmayan" ya da "gâlib olan, kahir olan" anlamındadır. "Azîz", kendisine galip gelinemeyen, "Kadîr" kimse demektir. "Azîz", Allah'ın eşyaya iktidarı ve O'nun ezilip ve zillete düşürülmesinin imkânsızlığı kastedildiğinde, zâtî sıfatlardan olur. Çünkü Allah, ihtiyaçlardan münezzehe olduğu vakit, muhtaç olmak zilleti O'na gelemmez. O'nun muradına mânî olmak mümkün olmadığı için, böylece O (köşeye) sıkıştırılmaz da. O, şeksiz ve şüphesiz Azîz'dir. Eğer, Allah'ın azizliğiyle, O'nun izzet ve azâmetinin kemâli, başkasının O'na hükümran olamayışı; hikmetiyle de O'nun hikmetli fiilleri kastedildiğinde Azîz ve Hakîm, zâtî sıfatlarından değil, fiilî sıfatlarından olmuş olur.¹⁹⁹

¹⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 5/427.

¹⁹² Bkz. Saff, 61/1.

¹⁹³ Bkz. En'âm, 6/96; İbrahim, 14/1; Şuarâ, 26/217.

¹⁹⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/183.

¹⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/103.

¹⁹⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17/257.

¹⁹⁷ İnşirah, 94/4.

¹⁹⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17/257-258.

¹⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4/73-74; 29/294; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 147-8.

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "*el-Azîz*"²⁰⁰ ismiyle mutlak sûrette güç, kuvvet ve şeref sahibi, kendisine hiçbir varlığın gücünün yetmediği, aksine, dilediği her şeye gücü yeten, emir ve iradesine kâinata bulunan hiçbir varlığın karşı koymasının mümkün olmadığı yaratıcı Allah tasavvuru anlatılmaktadır.

A.11. ONARAN, İYİLEŞTİREN, TASARRUF VE İRÂDESİYLE MUTLAK YÖNETİCİ: *EL-CEBBÂR*

Haşr Sûresi'nde Allah'ın: "*el-Cebbâr*"²⁰¹ ismi zikredilmektedir. Esmâü'l-Hüsna'dan isim olan el-Cebbar; yaratılmışların halini iyileştiren her şart ve durumda irâdesini yürüten, kırık dökük ve bozuk olan şeyleri düzeltip onaran, her şeyi tasarrufu altına alan ve irâdesini her durumda yürüten Allah demektir.²⁰² "*Ey Mûsâ! O (dediğin) topraklarda gayet güçlü, zorba bir millet var*"²⁰³ âyetinde "cebbâr", insanları, kendi arzusunu yerine getirmeye zorlayan, mecbur eden, zâlim ve zorba mânâsındadır.²⁰⁴ Cebbâr, çeşitli zulüm ve katillikler yapmak isteyen, işlerin neticesine bakmayan ve kendisine yapılanı en güzel bir şekilde karşılamayan, hiç kimseye boyun eğmeyen, kibirli kimsedir. Allah için kullanıldığında ise bu niteliklerin kullanılması asla mümkün olamaz. Mâtürîdî'ye göre el-Cebbâr; Allah'ın ismi olarak büyüklüğüyle Cebbâr'dır. Yaratılmışların halini iyileştiren her şart ve durumda iradesini yürüten Yaratıcı Cebbâr Allah'tır.²⁰⁵ Râzî'ye göre Haşr Sûresi'ndeki "el-Cebbâr" ism-i şerifiyle birkaç izah yapılabilir:

1-Bu, "fakiri zengin kıldı" ve "kırığı onardı" anlamında olan (cebere) fiilindedir. "Ömrüme yemin olsun ki, O Allah, her kırığı ve fakir olanı onarandır. O, razı olduğu dinini de onarandır (Câbir), ayakta tutandır" denildiği gibi "O Allah dinini onardı da o da sapasağlam, dimdik, müstakîm oldu" denebilir.

2-Bu kelime, "Onu, istediği şeyi yapmaya zorladı" anlamındadır. "Allah, insanları kahru galebesi altına alır ve onları, dilediği şeye zorlar" denilmiştir. İmâm-ı Şafî, bu kelimeyi elifsiz olarak kullanır ve meselâ, "Sultan onu, şu işe zorladı" demiştir. Buna göre, Cebbar, el-Kahhâr anlamındadır. Allah, yaratılmışların halini iyileştiren, hakkı galip getiren, her güçlüğü kolaylaştıran, her kırığı onarandır.

3-Allah'ın ismi ve sıfatı olarak el-Cebbâr kelimesi, kendisine ulaşamayan, yetişilemeyen anlamındadır. Bu mânâda olmak üzere, toplayıcının elinin yetişemediği hurmaya da "el-Cebbâre" denilir.²⁰⁶ Cebbâr ismi bu mânalarıyla Allah'ın kâinat ve insanla ilgili isimlerinden ve fiilî sıfatlarından biri olarak kabul edilir. Cebbârın kapsadığı azâmet ve aşkınlık (müteâl oluş) anlamı göz önünde bulundurulduğu takdirde ise Allah'ı niteleyen zâtî isim ve tenzîhî sıfatlar grubuna girer. İrâdesini her durumda yürüten el-Cebbâr ismi, yenilmeyen, yegâne kudret ve tasarruf sahibi el-Kahhâr, yenilmeyen, yegâne galip el-Azîz, her şeye gücü yeten el-Kadîr, el-Muktedir, el-Kavî ve el-Metîn ile mülkün sahibi ve tasarruf edeni Mâlikü'l-Mülk isimleri arasında anlam yakınlığı bulunduğu söylenilebilir.²⁰⁷

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "*el-Cebbâr*" ismiyle yaratılmışların halini iyileştiren her şart ve durumda iradesini yürüten, kırık dökük ve bozuk olan şeyleri düzeltip onaran, her şeyi tasarrufu altına alan ve irâdesini her durumda yürüten Allah tasavvuru anlatılmaktadır.

²⁰⁰ Haşr, 59/23.

²⁰¹ Haşr, 59/23.

²⁰² Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna*, s. 80-81; Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 149; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/372.

²⁰³ Maide, 5/22.

²⁰⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/193.

²⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/97.

²⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4/73-74; 29/294; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 149-150.

²⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4/73-74; 29/294; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 149-150, 229-230.

A.12. ZÂTİ VE SIFATLARININ MAHİYETİ BİLİNEMEYECEK KADAR ULU: *EL-MÜTEKEBBİR*

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "el-Mütekebbir"²⁰⁸ ismi zikredilir. Esmâü'l-Hüsnâ'dan olan el-Mütekebbir; zâtının ve sıfatlarının mahiyeti bilinemeyecek kadar ulu Allah demektir. Yani O Allah, zâtının ve sıfatlarının mahiyeti yaratıkları tarafından bilinemeyecek kadar ulu olandır. Kibriya ve hükümlanlıkta eşsiz, yücelik ve ululukta tek olup Rab oluşuyla her varlıktan üstün olandır.²⁰⁹ Mâtürîdî'ye göre bütün izzet, şeref ve yüceliklere bizâtihi sahip bulunan Allah yegâne yüce varlıktır. O'nun kendi yüceliğini (kibriyâ) ifade etmesi hem hakikate uygundur hem de bütün yaratılmışların hakiki konumunu da belirlemektedir. O, yaratılmışların niteliklerinden münezze olarak azgın ve zâlim insanları kendi kudreti altında tutmasıyla mütekebbirdir. O'nun büyüklüğünü diğer varlıklara vermek caiz değildir.²¹⁰

Râzî, âyetteki, el-Mütekebbir isim ve sıfatıyla ilgili şöyle izah yapılabileceğini söyler: Allah, rubûbiyeti ile büyük ve yücedir. Allah, kendi dışındaki her şeyden yüce ve büyüktür. O, kullarına zulmetmekten münezze ve yücedir. Râzî'nin düşüncesinde mütekebbir, insanlar hakkında kullanılırsa, bir kınama ifade eder. Mütekebbir, kibirlenen, büyülenen kimsedir. Bu ise insan için bir noksanlıktır. İnsanın bir büyüklüğü ve yüceliği söz konusu değildir. Çünkü onda olan, ancak hakirlik, zillet ve meskenettir. Büyüklük tasladığında, o yalancı olmuş olur. Bu sıfat, onun hakkında mezmûm bir nitelik olmuş olur. Ama Allah'a gelince, bütün yücelik ve kibriyâ türleri O'na âittir. O, büyüklüğünü ortaya koyduğunda, kullarını, celâl ve yüceliğini bilmeye irşâd ve sevk etmiş olur; Mütekebbir Allah için, son derece mükemmel bir övgü ifade eder. Çok büyük, her hususta büyüklüğünü gösteren, büyüklük, ululuk, kibriyâ ve azâmet kendisine mahsus, kendisinin hakkı olan Allah, zât, isim, sıfat ve fiillerinde büyüklüğün, yüceliğin ve kudsiyyetin her çeşidini toplamıştır. O'nun bu yücelik ve büyüklüğünü göstermesi, hem hiçbir ortaklık kabul etmeyen hakkı, hem de kendisinin celâl ve cemâl sıfatlarını kullarına tanıtmak, onları bilgilendirmek ve huşû ile saadete götürmek gibi, büyük bir lütûf ve yardım gösterdiği için son derece güzel bir niteliktir. Allah söz konusu isim ve sıfatlarla tavsif edildikten sonra, O'nun mahlûklardan hiçbirine benzemediğini ve müşriklerin hayal etmek istedikleri şirk unsurlarından berî olduğunu, bir daha açık bir şekilde yanlışlardan beri ilah tasavvurunu anlatmak için "*Allah, müşriklerin şirk koştukları şeylerden münezzehtir*"²¹¹ buyurmuştur.²¹²

İnsanlar bazen büyüklük taslayıp, bu kibriyâ (büyüklük) sıfatında, Allah'a ortaklık iddiasında bulunabilirler. Oysaki Allah, insanlar için olan tekebbürden münezzehtir. Çünkü insanlar, zatları itibarıyla eksik, kusurlu varlıklardır. Onların büyüklük taslamaları, zatlarında mevcut noksanlığa bir de yalan noksanlığı ilave etmek olur. Allah'a gelince, bütün yücelikler ve izzet O'na âittir, demek gibi olmaktadır. Bu sebeple O, yücelik izhâr ettiğinde, bu, bir kemâl bir başka kemâl daha ilave etmektir. Allah, o müşriklerin, büyüklük sıfatını mahlûkata (putlara) vermek suretiyle, Allah'a ortak koştukları şeylerden münezzehtir.²¹³

Yani yaratıklardan bazıları, kibir ve zulümle yahut öyle yapmak isteyenlere aşırı sevgi bağlayarak Allah'ın zikredilen sıfatlarına şirk koşmaları mümkündür. Halbûki Allah, öyle şirklerden münezzehtir. Şirk koşulan şeyler, Allah'tan çok uzaktır. O'nun yüceliği ve büyüklüğü onlarınkine benzemez. Çünkü onlar, kendi nefislerinde mahlûk ve esasen âciz ve noksan varlıklardır. Tekebbürleri de noksanlıklarına

²⁰⁸ Haşr, 59/23.

²⁰⁹ Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsnâ*, s. 81; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/372; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Mütekebbir" mad., s.140.

²¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/97.

²¹¹ Haşr, 59/24.

²¹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294-295; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 151-152.

²¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294-295; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 152.

bir yalancılık ilave etmekten başka bir şey değildir. Allah ise bütün büyüklüklerin, bütün kuvvetlerin ve üstünlüklerin sahibidir. O'nun tekebbürü, büyüklük üstüne büyüklüktür. Bu yüzdendir ki, Allah, büyüklüğüne hiçbir toz kondurmaz. Ezeli ve kendi zâtına mahsus olan üstünlük ve kudsiyetiyle onu her şirk unsurundan tenzih eder. O, öyle bir sübhân öyle münezzeh ve mukaddes bir varlıktır.²¹⁴

Haşr Sûresi'nde "el-Mütekebbir"²¹⁵ ismiyle Allah'ın zâtı ve sıfatlarının mahiyeti bilinemeyecek kadar ulu Allah olduğu öne çıkar. Büyüklük ve azâmet Allah'a mahsustur.

A. 13. EN GÜZEL ŞEKİL VE SURETTE EMSALSİZ YARATAN ALLAH: HÂLIK, BÂRÎ' VE MUSAVVİR

Haşr Sûresi'nde Allah'ın "el-Hâlık, el-Bâri' ve el-Musavvir"²¹⁶ isimleri geçer. Hâlık; planlı ve hikmetli bir şekilde irâde ve kudretiyle yaratan, yaratıklarına en güzel şekil ve özellik veren Allah demektir.²¹⁷ Hâlık, yaratılacak şeyin bütün ayrıntılarını bilip takdir eden bir anlamda projelendiren; Bâri', onu fiilen meydana getiren; Musavvir ise kendine has özelliklerini veren Allah tasavvurunu anlatır.²¹⁸

Mâtürîdî'ye göre "el-Hâlık" ismi ile "el-Bâri" isminin anlamı, topraktan yaratılan hayvanlara da "Beriyye" denilmesi gibi aynıdır. Allah her türlü yaratılışı yaratan yönünden Hâlık ve Bâri'dir. Her şeyin sûretini veren Bâri'dir.²¹⁹ Dolayısıyla Haşr Sûresi'nin son âyetindeki Hâlık, Bâri', Musavvir isimleri aynı konuda ve iç içe mânalar dizisini meydana getirdiği söylenebilir. Yaratma kavramı çerçevesine giren bu mânaların ilki, Hâlık kelimesine âit olup sözü edilen eylemin konusunu oluşturan şeyin (mahlûk) var olma zamanını ve alabileceği sayısız şekillerden birini planlayıp belirleme (takdir) biçiminde tecelli eder. Bâri', yarattığı şeye maddî açıdan şekil verip hacim kazandırır. Yaratmanın en son kademesini teşkil eden el-Musavvir ise mahlûkun fizikî ve ruhî yapısını belirleyip yaratmayı bitirendir.²²⁰

Râzî, "O Allah ki seni yarattı, seni düzgün ve dengeli kılıp, ölçülü bir biçim verdi"²²¹ âyetini açıklarken şöyle der:

*"Allah, insanın organlarını meselâ kulağın birisini diğerinden, ayağın birisini ötekinden, elin birisini birinkinden uzun olacak şekilde farklı değil ahenkli yapmıştır. Yine gözlerden birini daha geniş, organlardan birini beyaz ötekini siyah, saçların bir kısmını kömür gibi bir kısmını kumral yapmayı uyumlu yapmıştır. Allah vücudun iki yanını da eşit yaptı. Ne kemiklerde ne de kemiklerin şekillerinde, ne ana ve kılcal damarlarda ne de aralarındaki sinirlerde en ufak bir dengesizlik vardır. Vücudun bir yanında olan organlar, diğer yanında da eşit şekilde vardır."*²²²

Râzî'ye göre "el-Hâlık, el-Bâri' ve el-Musavvir"²²³ isimlerindeki "halk" kelimesi, "takdir etme" mânâsındadır. Buna göre âyet, "Allah, kendi fiillerini, belli biçimde takdir eder" demek olur.²²⁴ O halde yaratıcılık, Allah'ın irâde sıfatıyla ilgilidir.²²⁵ Halik kelimesi Râzî'de tıpkı; "sanî" ve "mucîd" mânâsındadır. Fakat "bâri", bedenlerin yaratılmasını ifade eder. Dolayısıyla mahlûkat için, "beriyye" (yaratık) denilir. Ama renk ve tat gibi sıfatlar için bu kelime kullanılmaz. Râzî, âyetteki "el-Musavvir", "Al-

²¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294-295.

²¹⁵ Haşr, 59/23.

²¹⁶ Haşr, 59/23.

²¹⁷ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, vr. 105b, 108a.

²¹⁸ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, vr. 66b-67a, vr. 105b, 108a, vr. 195b; Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsnâ*, s. 82 vd; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Halik" mad., s.108-9.

²¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/98-99.

²²⁰ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, vr. 195b.

²²¹ İnfıtâr, 82/6-8.

²²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31/, 80.

²²³ Haşr, 59/23.

²²⁴ Fahreddin er-Râzî, *Esâsu't-Takdis fi İlmi'l-Kelâm*, (çev. İbrahim Coşkun), İz Yay., İstanbul, 2004, s. 49.

²²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294-295; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 153-154.

lah mahlûkatın suretlerini dilediği biçimde yapar" demektir. Âyette Hâlık ismi, Bâri'den önce zikredilir. Çünkü irâdenin tercihi, kudretin tesirinden önce gelir. Bâri ismi de Musavvir'den önce gelmiştir. Çünkü zatlari var etmek, sıfatları var etmekten öncedir.²²⁶

Allah ismi, yaratmanın, yoktan var etmenin, tekvinin ve ibda'nın yani bir örneği olmaksızın yaratmaya işaret eder. "Rabb" ismi, Allah'ın, çeşitli lütuf ve ihsanları ile kullarını terbiye etmesidir. "er-Rahmân" ismi, dünyayı tanımada ilahi terbiyeye işaret eder. "er-Rahim" ismi, kulların neyi yapacaklarını ve neden sakınacaklarını göstermek için ahireti tanıma hususundaki ilâhî terbiyeyi gösterir. "el-Melik" ismi, Allah'ın, insanları dünya yurdundan ahiret yurduna nakledeceğine işaret eder. Allah Bâri'dir yani muhdesat ve mümkünâtın yani sonradan yaratılanların durumlarını bilir. O Hâlık'tır yani bedenleri ve kişileri yokluklarından sonra ortaya çıkararak ve icat edendir. O Musavvir'dir yani kişileri kendilerine has olan şekilleri üzerine koyan ve kendilerine has olan şekillerini kendilerine verendir.²²⁷

Mu'tezile ve Eş'arîyye gibi bazı anlayışların Allah'ın zatî sıfatlarını zatla kâim ezeli sıfatlar olarak kabul etmelerine karşın; *Tekvîn*, *Terzîk*, *İhyâ ve İmâte* gibi fiilî sıfatları hâdis kabul edip ezeli sıfatlardan saymazlar. Yaratmaya yönelik "el-Hâlık, el-Bâri" ve el-Musavvir" isimlerin nitelikleri de böyledir. Bazı kelâmcılar (var etme) ile mükevvenin (var edilenin) aynı olduğunu savunurlar.²²⁸ Mâtürîdî'ye göre ezeli ve ebedî "Tekvin" sıfatı vardır, zararlı ve yararlı nesnelere, hayır ve şerri yaratan Allah'tır.²²⁹ O'nun fiillerinde asla hikmetsizlik, sefeh, cehâlet görülmez. İyi, güzel ve faydalı nesne ve olaylar var olduğu gibi kâinatta kötü, çirkin ve zararlı nesne ve olaylar vardır. Tüm bunları iyi kötü, güzel çirkin, faydalı zararlı vs. olmaksızın yaratan da Allah'tır. Dolayısıyla kâinattaki şer, kötü ve zararlı şeylerin Allah'a nispet edilmesi, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olması açınsındandır. Allah bu kâinatı yaratmıştır ve O'nun ezeli Tekvin sıfatı vardır. Tekvin sıfatı olmaksızın yaratma söz konusu değildir. Şâyet Allah'ın Tekvin sıfatı olmaksızın, kendi zatıyla kâinatı yarattığı söylenirse o zaman kâinattaki kötülükleri doğrudan O'nun zâtına yöneltmiş oluruz.²³⁰

Tekvin, Allah'ın sıfatıdır, yapılan şey (mükevven) ise yaratılmıştır, yapma sonradan olma değil, yapılan sonradan olmadır. *Tahlik*, *İhya ve yaratmaya* yönelik "el-Hâlık, el-Bâri" ve el-Musavvir" gibi Allah'a isnad edilen fiilî sıfatların tamamı Allah'ın zâtî ile kâim, ezeli, ebedî ve subûtî bir sıfat olan Tekvin'e racidir.²³¹ Tekvin'in mahiyetini beşer idrâkinin kavraması mümkün değildir. En kolay anlatımı da "kün/ol"²³² demekten ibarettir. Mâtürîdî, Mu'tezile'nin kötülüğü Allah'a nisbet etmemesinden dolayı "kötülüğü Allah yaratmaz"²³³ çıkmazına düşmemek için muhtemelen konuyu Tekvin sıfatı ile açıklamaktadır. Örneğin Mu'tezilî âlim Kâdî'ye göre Allah âdildir ve kullarına asla haksızlık etmez. Şâyet insan özgür bir irâdeye sahip değilse, Allah'ın hikmeti ve adâleti gereği insanın sorumlu tutulması mümkün değildir. Mu'tezile, benimsemiş olduğu bu görüşüne,²³⁴ âyetlerini delil getirir. İnsanların kendi hür irâde ve tercihleri ile fiillerinin yapıcısı ve yaratıcısı olduğunu, insanların fiillerinde Allah'ın takdir ve yaratma yönünden herhangi bir müdahalesinin bulunmadığını söyler.²³⁵

²²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/294-295; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 153-154.

²²⁷ Râzî, *Esâsü't-Takdis*, s. 108; *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/179-180.

²²⁸ Tefvîk Yücedoğru, "Tekvîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, c. 40, s.388-390.

²²⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 216, 488.

²³⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 46, 49.

²³¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 258; Bkz. Neseî, *Tabşıra*, 1/306-372.

²³² Yâsîn, 36/82.

²³³ Bkz. Kâdî, *el-Muğni*, 5/1, 177; 5/2, 132.

²³⁴ Yunus 10/108; En'âm 6/104; Nisâ 4/40.

²³⁵ Bkz. Kâdî, *el-Muğni*, 8/3; *Şerh*, s. 301.

Tekvîn-mükevven probleminde görüşleri ve delillerini zikreden Râzî, Allah'ın "Ol"²³⁶ ifadesi ile Allah'ın yaratması ve var etmesinin kastedildiğini söyleyip çünkü bir şeye kadir olmak başka onu var etmek başka bir şeydir. Allah ezelde de kadîrdi ama mükevvin değildi, yani var etmemişti. Bir de Allah şu anda, bu âlem dışında başka âlemler yaratmaya da kâdirdir. Fakat onları var etmiyor. O halde kadîr olma, var etmeden başka bir şeydir. Tekvin (var etme), var edilenin kendisi değildir. Çünkü "var edilen, hâdistir. Çünkü Allah onu var etti" diyoruz. Eğer tekvin (var etme), mükevvenin (var edilenin) kendisi olsaydı, "Mükevven, ancak Allah'ın tekvini ile var olur" dememiz, "mükevven, kendi kendine var olmuştur" dememiz gibi olurdu ki bu imkânsızdır. Böylece Râzî, tekvinin, mükevvenden başka bir şey olduğu sabit olmuş olur, görüşünü zikreder.²³⁷

Mâtürîdî, Musavvir Allah'ın insanda bir dil iki dudak yaratılmış olmasının,²³⁸ insan için hikmeti; 1-Dudaklar ağız ortsünler de, ağızın içi görünmesin, 2-Dil, ağızda saklı kalsın da lüzumsuz konuşmasın, di-yedir, der.²³⁹ Mâtürîdî düşüncesinde el-Hâlık, el-Bâri' ve el-Musavvir olan Allah insanı birtakım organik cisimleri ihtivâ eder şekilde yaratmıştır. Bu organik cisimlerin her birinin insan bedeninde ayrı ayrı görevleri vardır. İnsan, bunların tümü ile bir bütün haline gelir. Bunlardan birinin dahi görevini yapamaz hale gelmesi, insanın da gerek Allah'a gerekse insanlara karşı mükellef bulunduğu görevlerini tam olarak yerine getirememesine sebep olacaktır. Bunun için, insanı insan yapan bu organların mahiyetinin, görevlerinin neler olduğunun ve ne şekilde korunacaklarının bilinmesi gerekir.²⁴⁰ İnsan kendini bildikçe yaratılış hikmetini kavrar, aklını kullanır ve Rabbini tanır ve bulur. Mâtürîdî, "Nefsini bilen Rabbini tanır"²⁴¹ ilkesinin bu durumu açıkladığını söyler.

Haşr Sûresi'nde "*el-Hâlık, el-Bâri ve el-Musavvir*"²⁴² geçen Allah'ın isimleriyle O'nun planlı ve hikmetli bir şekilde irâde ve kudretiyle yaratıcı özelliği öne çıkartılır. Kötülükleri Allah irâde etmez ve yaratmaz, kul yaratır diyen bütün ilah tasavvurları ile kula hiçbir şekilde sorumluluk atfetmeyen cibrî anlayışlar da reddedilir. Bâri ve Musavvir Allah'ın yarattığı her bir organın yaratılış hikmeti vardır. İnsan özgür irâdesiyle organlarıyla yaptığı her fiilden sorumludur. Fiili irâdesiyle isteyen ve kesbeden kul, iyi-kötü her şeyin yaratıcısı da Allah'tır.²⁴³ Kötülüğü yaratmayan ve eksik yaratıcı tasavvuruna karşı şerrin takdiri şerrin kendisi değildir, hayır ve şerr Allah'tandır, denilir.²⁴⁴ Allah'ın yalnızca iyi olanı yarattığını düşünmek, O'nun temel niteliklerinden birisi olan sonsuzluk ile örtüşmez.²⁴⁵

Allah'ın "*el-Hâlık, el-Bâri ve el-Musavvir*" isimleriyle en güzel şekil ve sûrette emsâlsiz, örneksiz yaratan Allah tasavvuru anlatılmaktadır.

A.14. KUDRETİYLE ŞEREFLİ, İLMİ, FİİLLERİYLE HİKMETLİ ALLAH: *EL-AZÎZ VE EL-HAKÎM*

Haşr Sûresi'nde Allah'ın: "*el-Azîz ve el-Hakîm*"²⁴⁶ isimleri zikredilir. Esmâü'l-Hüsna'dan el-Azîz; mutlak sûrette güç, kuvvet ve şeref sahibi, kendisine hiçbir varlığın gücünün yetmediği, aksine, dilediği her şeye gücü yeten, emir ve irâdesine kâinatta bulunan hiçbir varlığın karşı koymasının mümkün olmadığı var-

²³⁶ Meryem, 19/35.

²³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 161 vd, 21/219-220; *el-Muhassalu'l-Efkârü'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn*, (çev. Hüseyin Atay), Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1978, s.179.

²³⁸ Beled, 90/9.

²³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/323.

²⁴⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278.

²⁴¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 160.

²⁴² Haşr, 59/23.

²⁴³ Bkz. En'âm, 6/102; Ra'd, 13/16; Fâtır, 35/3; Zümer, 39/62; Mü'min, 40/62.

²⁴⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 488, 496, 503.

²⁴⁵ Metin Özdemir, "Kötülük Problemi", *Kelâm El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2015, s. 556.

²⁴⁶ Haşr, 59/23.

lık yani Allah demektir.²⁴⁷ el-Hakîm; hüküm ve hikmet sahibi, kâmil ilmiyle adâletle hükmeden, bütün işleri yerli yerinde olan Allah'tır.²⁴⁸ Hakîm, "yönetici ve kadı" anlamında hadislerde de geçer.²⁴⁹

Kelâm âlimleri, "Hakîm" in ilimde ve fiilde kemâl şeklinde ifâde edilebilecek anlamından hareket ederek bazıları ilimdeki hikmete, bazıları da fiildeki hikmete ağırlık verirler. "Hakîm" ismi, bütün nesnelere ve olayları en üstün ilimle bilen ve bütün tabiat nesnelere ahenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren mânâlarıyla Allah'a nisbetle O'nun bütün fiillerinin hikmetli olduğu söylenir.²⁵⁰ Mâtürîdî'ye göre Hakîm Allah, her şeyi yerli yerine koyan, tedbirinde hiç hata yapmayan, âlim, bilgin, her şeyi bilen, tabiatı inceleyen, tabip, her şeye hükmeden ve "Ahkemül-Hâkimin" dir.²⁵¹ Kur'ân'da 97 kez geçen el-Hakîm, "*lehine ve aleyhe hükmeden*" yahut "*hiçbir çelişkisi ve tutarsızlığı bulunmayan*" mânâlarındadır. "Hüküm veren, yönetici, kadı" mânâları verilen hakîm kelimesi birçok âyette değişik fiil kalıplarıyla da geçer.²⁵² "Kitab-ı Hakîm" ise Kur'ân'dır.²⁵³ "*Şüphesiz Rabbin O'dur ki, onları topladığıdır. Şüphesiz O, Hakîmdir, her şeyi bilendir*"²⁵⁴ âyetinde de Allah'ın "Hakîm" ve "her şeyi bilen" olduğu vurgulanır. Hüküm ve hikmet sahibi, her şeyi olduğu gibi bilen, gerekeni en güzel ve en faydalı şekilde yapan, yarattığı her şeye hâkim olan Allah'tır. Çünkü O, hüküm ve hikmet sahibidir. Hakîm, "Azîz", "Alîm", "Habir", "Vasi", "Alî", "Hamîd" ve "Tevvâb" kelimeleriyle mânâ ve muhtevâ zenginliği de kazanır.²⁵⁵

Hakîm, Allah için kullanıldığında hükmeden, varlıkları en mükemmel şekilde bilen ve yaratan, birbiriyle uyumlu bir şekilde düzene koyan "bütün sözleri ve fiilleri adâlete, ilme ve teenniye (hilm) uygun olan bütün nesnelere ve olayları en üstün ilimle bilen ve bütün tabiat nesnelere ahenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren Allah'tır."²⁵⁶

Mâtürîdî, Azîz ve Hakîm isimlerinin yan yana olmasını, "*Azîz her şeyde Allah'ın izzetini gösterir. Hakîm her şeyde O'nun tedbir ve hikmetinin izlerini gösterir*"²⁵⁷ diyerek açıklar. Yine Mâtürîdî, Hakîm isminin yorumu için hikmeti esas almış ve Hakîm'i "*bilerek hükmeden ve her şeyi yerli yerine koyan*"²⁵⁸ şeklinde tanımlamıştır. Çünkü Allah bilmeden, gafletle veya isabetsiz bir şekilde hükmetmez; O, insanlarda görülebilen bu vasıflardan münezzehtir. Hakîm hükmünde ve yönetiminde yanılmayandır yahut peygamber göndermek dâhil bütün fiillerinde hikmetle uygun olanı yapan, hiçbir hata ve gaflet içinde olmayıp daima isabet edendir.²⁵⁹ Hakîm olan Allah "filinde isabet eden, emir ve nehyinde hikmet sahibi olan, her şeyi sapasağlam yaratan ve bunu birliği için delil kılan, muhkim ve mutkindir."²⁶⁰ Hakîm, Allah'ın sıfatı olursa her şeyi yerli yerine koyan, mutlak ilmiyle en ince ayrıntısına kadar bilgisiyle hükmeden Allah olduğu kastedilir.²⁶¹

²⁴⁷ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, vr. 92a-b; Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna*, s. 78-80; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 147.

²⁴⁸ Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna*, s.141 vd; *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 209.

²⁴⁹ Bkz. Buhârî, "İtisâm", 21, "Ahkâm", 15, 16, 21, 29, 39, 40; Müslim, "Akdiye", 15.

²⁵⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/192; Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, vr. 92a-b; İ.Cüveynî, *Kitabu'l-İrşad*, (trc. A. Bülent Baloğlu-Sabri Yılmaz), TDV. Yay, Ankara, 2010, s.133.

²⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8/230; 9/88, 146, 216, 236, 512; 10/4, 48, 78.

²⁵² Bkz. A'râf, 7/87; Yûnus, 10/109; Hûd, 11/45; Yûsuf, 12/80; Tin, 95/8.

²⁵³ Kur'ani'l-Hakîmdir. Bkz. Yâsîn, 36/2.âyet. Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8/502.

²⁵⁴ Hicr, 15/25.

²⁵⁵ Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Hakîm" mad.,s.107.

²⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8/99.

²⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 5/427; 8/652.

²⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8/230; 9/88, 9/216, 236.

²⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 6/3, 363.

²⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 1/245; 8/230.

²⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 6/3.

Dolayısıyla “Hakîm”, hikmeti ve ilmiyle tedbirinde hata yapmayan, yaratıklarının bütün ihtiyaçlarını, menfaatlerine göre veren mânâsındadır, yoksa bu mânânın zıddı “sefeh” olur.²⁶² Hikmetle iş yapan el-Hakîm ismiyle Alîm, Habîr, Vâsi, Bedî’ isimleri arasında anlam yakınlığı olduğu da söylenebilir. Mâtürîdî’ye göre gökyüzündeki ve yeryüzündeki bu yaratılışların hikmeti en aziz şey olan²⁶³ akli kullanıp tefekkür ederek hikmetlerini anlamaya çalışmaktır. Gece ve gündüzün olması, hayattan sonra ölümün olacağına, gece ve gündüzün değişmesi ve bulutların seyr-ü seferinde Allah’ın vahdaniyetine ve rububiyetine ve ba’se yani mahşerde yeniden diriltilmeye deliller ile birçok hikmetler vardır. Çünkü Allah ezelden beri Azîz ve Hakîm’dir.²⁶⁴

“Azîz ve Hakîm”²⁶⁵ âyetini Râzî, "O, hiçbir şeyin kendisine karşı gelemeyeceği bir Kadîr'dir" demektir. Buradaki "el-Azîz" sözü, kudretinin mükemmel oluşuna; el-Hakîm sözü de O'nun, cüz'iyât ve külliyâta dâir hiçbir şeyin O'nun ilminin dışında kalamayacağı Alîm olduğuna, veyahutta, O'nun, yaptığı işleri hikmete ve doğruya uygun ve muvafık olarak yapan bir zât olduğuna işârettir. Allah'ın "Kadîr" olduğunu bilmek, "Alîm" olduğunu bilmeden önce gelince, hiç şüphesiz, Allah, bu âyette de "el-Azîz" ismini "el-Hakîm" isminden önce getirmiştir. Râzî’ye göre "O, gâlib-i mutlak, sâhib-i hikmet olandır"²⁶⁶ âyeti, el-Azîz'in sadece O olduğuna delâlet eder. Nitekim Arapça'da "Âlim, başkası değil, Zeyd'dir" mânâsında denilir ki, bu da O'ndan başka ilâhın olmamasını gerektirir. Çünkü O'ndan başkası, ne Azîzdir ne de Hakîm’dir. Böyle olmayan ise ilâh olamaz.²⁶⁷

Haşr Sûresi’nde Allah’ın “el-Azîz ve el-Hakîm”²⁶⁸ isimleriyle Allah’ın bilmeden, gafletle veya isabet-siz bir şekilde hükmetmediğini, asla da hükmetmeyeceğini, yarattığı her şeyi yerli yerince ve hikmetle mutkin yani en sağlam şekliyle yapmakta olduğunu, O'nun, insanlarda görülebilen hikmetsiz, sefih vasıflardan münezzeh ve berî olduğu ilah tasavvurunu anlatır. Çünkü Allah, Alîm’dir; yarattığı her şeyi de ezeli ilmiyle bilir. Allah Hakîm’dir; her fiilini hikmetle yapar. Bilgisiz hikmet ise asla düşünülemez. O Azîz’dir; hiçbir şekil ve sûrette asla yenilgiye uğramayan, her şeye gücü yetendir. O, haksızlık yapılamayacak kadar güçlüdür. O en üstündür, en yücedir, şeref ve izzet sahibidir.

SONUÇ

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210)’de “Esmâü’l-Hüsna”; Allah-âlem ilişkisine ışık tutması, zihinlerde tutarlı bir Allah tasavvuru oluşması ve tevhid inancı açısından önem arz etmekte, Allah’ı Esmâü’l-Hüsna’daki lafızlarla isimlendirmek ve vasıflandırmak naklî ve akli delillerle sabit olmaktadır. Allah kendini tesmiye ettiği isimlerle gerçek mânâda isimlendirmiş, zâtını nitelediği sıfatlarla da aynı şekilde vasıflandırmıştır. Allah, ancak isim ve sıfatlar yoluyla tanınabilir ve Allah’ın birliğini, yüceliğini, sonsuz azâmet ve merhametini bildiren isimler, insan kalbine tevhid akîdesini, Allah sevgisini, Allah tasavvurunu yerleştirmek hikmetini de içerir. Cehmiyye, Mu’tezile ve Şî kelâmcıların ismin müsemmeden ayrı olduğunu söylerken, Mâtürîdî ve Râzî bu ikisinin aynı olduğunu benimserler. Zihin ve gönülde doğru, isabetli bir Allah tasavvurunun oluşması ve kulun vazifeleri ifâ etmede Allah’ın en güzel isimlerinin doğru biçimde bilinmesinin mü’minin hayatında büyük bir önemi olduğu

²⁶² Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, 9/216.

²⁶³ Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/23.

²⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, 1/613; 2/560; 5/104; 7/5; 9/84.

²⁶⁵ Haşr, 59/23.

²⁶⁶ Haşr, 59/1.

²⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 29/207 vd; *Levâmiu’l-Beyyinât*, s. 209.

²⁶⁸ Haşr, 59/23.

söylenbilir. İnsanın varoluş hikmeti her şeyden önce evrende Rabbini isim ve sıfatlarıyla tanıma ve akılcı kullanarak O'na kul olmaktan geçer.

Haşr Sûresi'nde "O, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah'tır" ifadesinin iki defa tekrarının hikmeti; Kendisinden başka ilah olmayan "Bir ve Tek" olan Allah'a vurgu yapılmasıyla tevhidin önemi- ne de işaret vardır. Ayrıca "nur" ve "zulmet" diye düalist yani iki tanrı tasavvurunda olan Seneviyye, Mecûsiler ve Hristiyanların ilâh tasavvurlarının (teslis) bâtil olduğunu ortaya koymaktadır. Yine bu sûrede; "el-Esmâü'l-Hüsnâ yani en güzel isimler Allah'ındır" denilerek; Allah, Huve, Alimu'l-ğaybi ve ş-şehâdeh, er-Rahmân. er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir. el-Hâlık, el-Bâri', el-Musavvir ve el-Hakîm gibi Allah'ın on yedi (17) en güzel isimleri sıralanır. Her bir isim ve sıfatlarla doğrudan doğruya Allah'ın zâtı isimlendirilir.

Mâtürîdî ve Râzî'de Haşr Sûresi'ndeki bu âyetler, Allah'ın yüceliğini dile getiren isim ve sıfatları açıkladığı için İslâm imânının temelini yani tevhid esasını da oluştururlar. Âlemlere rahmet Hz. Peygamber (s.a.s.), çok sevip değer verdiği ve âdetâ üzerine titreyip çok düşkün olduğu ümmetinin sabah akşam bu âyetleri okumasını istemektedir. Bu durum, muhtemelen bu tasavvur ve inanç çerçevesinde yani Esmâü'l-Hüsnâ'daki isim ve sıfatlarıyla Allah'ı tanıma ve O'na kul olma yolunda imtihan dünyasında yaratılış hikmetine uygun hareket etmelerini arzulamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbâr, Kâdî, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, (thk. İbrahim Medkür-Taha Hüseyin), c. 1-20, Kahire 1962.
- , *el-Muhtasâr fî Usûli'd-Dîn / Mu'tezile'de Din Usûlü*, (çev. Murat Memiş), İz Yay., İstanbul 2006.
- , *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, (çev. İlyas Çelebi), c. 1-2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Tefsiru'l-Esmâ ve Sıfat*, Raşit Efendi Ktp, Nr.497, 1-255 varak, Kayseri trs.
- Beyhâkî, Ebûbekr Ahmed b. el-Huseyn, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, (thk. Abdullah b. Muhammed el-Haşîdî), Mektebetü's-Sevâdî, Cidde 1993.
- Buhârî, Ebû Abdullah, *el-Camiu's-Sahih*, c. 1-8, Çağrı Yay, İstanbul 1981.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevakif*, (trc. Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâli, *Kitâbu'l-İrşâd*, (çev. A.Bülent Baloğlu - Sabri Yılmaz vdğr.), TDV Yay, Ankara 2010.
- Çelebi, İlyas, "Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi", *İlam Araştırma Dergisi*, 1998, c. 3, sayı: 1, ss. 103-116.
- Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, *el-Fikhu'l-Ekber*, (trc. Mustafa Öz), İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, İFAV. Yay, İstanbul 1981.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*, (thk. M. Muhittin Abdülhamid), Kahire 1969.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Fususul-Hikem*, (nşr. M. Hasan el-Yasin), Bağdat 1399.
- , *el-Medinetü'l-Fâzıla*, (trc. Nafiz Danışman), MEB Yay., İstanbul 1990.
- Gazâlî, Ebû Hamid, *el-İktisâd fî'l-İtikâd / İtikâdda Orta Yol*, (çev. Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004.
- , *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, (çev. Muhammed Ferşat), Ferşat Yay., İstanbul 2005.
- İsfahânî, Ragıb, *Mu'cemu Müfredatı Elfazil-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1992.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 1983.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed, *es-Sünen*, c. 1-2, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn, *Lisanu'l-Arab*, c. 1-18, Beyrut 1994.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh, "Tefsiru Sûreti İhlas", *Sırat-ı Müstakim*, 1326/1908, c. 5, sayı: 106, ss.22-32.
- , *Risâletü'l-Arşîyye*, (çev. A. Açıkgenç-M.Hayri Kırbaoğlu), Risâleler, Ankara 2004.
- Mâtürîdî, Ebû Hamid, *Kitâbu't-Tevhid*, (haz. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), İSAM Yay., İstanbul 2005.
- , *Te'vilâtü Ehlis-Sünne*, tahk. Mecdi Basellum, c.1-9, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2005.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, (İlmî Redaksiyon: Bekir Topaloğlu), c.1-18, Mizan Yay, İstanbul 2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *es-Sahih*, (thk. M.Fuâd Abdülbâkî), c. 1-3, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Nesefî, Ebû'l-Muin, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Din*, (thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün), c. 1-2, DİB Yay., Ankara 2003.
- Oral, Osman, "Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Ün. SBE., Kayseri 2014.
- , *Kelâm Tarihi ve Terimleri*, Tiydem Yay., Ankara 2014.
- Özarslan, Selim, *İslâm İnanç Esasları*, Nobel Akademik Yay., Ankara 2015.
- Özdemir, Metin, "Kötülük Problemi", *Kelâm El Kitabı*, Grafik Yay., Ankara 2015.
- Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, Nun Yay., İstanbul 1985.
- , *İlâhî İsim ve Sıfatlar, Kelâm El Kitabı*, Grafik Yay., Ankara 2015.
- Râzî, Fahreddin, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sıfat*, Mısır 1905.
- , *el-Muhasalu'l-Efkâril-Mütekadimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn*, (çev. Hüseyin Atay), Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1978.

- , *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 1-32, Darü'l-Fikr, Beyrut 1981.
- , *en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku Bihâ*, (thk. Ahmed Hicazî Sekka), Darü'l-Küttübü'l-Ezheriyye, Beyrut 1986.
- , *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l İlmî'l-İlâhî*, (thk. A. Hicâzî es-Sekka), c. 1-9, Beyrut 1987.
- , *Mealimu Usulî'd-Din / İslâm İnançının Ana Konuları*, (çev. Nadim Macit), İhtar Yay., Erzurum 1996.
- , *Esâsu't-Takdis fi İlmî'l-Kelâm / Allah'ın Aşkınılığı*, (çev. İbrahim Coşkun), İz Yay, İstanbul 2013.
- Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidaye fi Usulî'd-Din / Mâtüridiyye Akâidi*, (çev. Bekir Topaloğlu), DİB Yay., Ankara, 2005.
- Sinanoğlu, Abdulhamid, *Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat Yay, Ankara 2005.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Abdülkerim, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmî'l-Kelâm*, (nşr. Alfred Guillaume), London 1934.
- , *Kitabu'l Milel ve'n Niha*, c. 1-2, (nşr. M.Seyyid Geylânî), Kahire 1968.
- Taftazânî, Sa'deddin, *Şerhu'l-Makâsîd*, (thk. Abdurrahman Umeyre-Salih Musa Şeref), c. 1-5, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1998.
- , *Şerhu'l-Akâid*, (haz. S. Uludağ), Dergah Yay., 6. bsk., İstanbul 2013.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmî*, Damla Yay., İstanbul 1985.
- , "Esmâ-i Hüsnâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. 11, ss. 402-404.
- , *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*, İFAV Yay, İstanbul 2004.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2010.
- Urhan, Veli, *İnsanın ve Tanrı'nın Kişiliği-Bilinçler Arası İlişki*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- Yücedoğru, Tefvik, "Tekvîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, c. 40, ss. 388-390.